

Володимир Перерва,
Ірина Петренко

**Церковні школи
Полтавської єпархії (губернії)
(кінець XVIII — початок XX ст.)**

Біла Церква
Видавець Пшонківський О. В.
2020

УДК 2-47(477.53)94
П27

Рецензенти:

Казьмирчук Григорій Дмитрович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Надтока Геннадій Михайлович, доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Київського університету імені Бориса Грінченка.

У монографії на основі кількох тисяч документальних актів з архівосховищ Санкт-Петербурга і Полтави розглядається історичний шлях церковнопарафіяльної шкільної справи Полтавської єпархії, яка на той час територіально збігалася з однойменною губернією.

Дослідження адресоване педагогам, історикам-науковцям, священнослужителям, викладачам недільних шкіл і педагогічних навчальних закладів, краєзнавцям, студентам, музейним працівникам та всім, кому не байдужа історія Церкви, освіти й культури.

ISBN 978-617-604-162-7

© Перерва В. С., 2020

© Петренко І. М., 2020

© Пшонківський О. В., видавець, 2020

Автори висловлюють щирю вдячність за духовну, інтелектуальну та матеріальну підтримку видання:

Преосвященному Назарію (Лавриненку),

єпископу Кронштадтському,
вікарію Санкт-Петербурзької єпархії,
настоятелю Олександро-Невської лаври

Лідії Андріївні Левченко,

науковому співробітнику
Російського державного історичного архіву
(м. Санкт-Петербург), уродженці історичної Полтавщини

Зміст

Перелік скорочень.....	8
Вступ.....	11
Розділ 1. Розвиток церковнопарафіяльної освіти Полтавської єпархії кінця XVIII – початку XX ст.: віхи історії.....	13
Дяківське навчання та перші кроки його становлення на початку XIX ст. (с. 13) – Школи 30–50-х років XIX ст.: парафіяльні, проте не зовсім церковні. (с. 18) – Синодальні парафіяльні школи. (с. 28) – Розвиток шкільництва у 60-х роках XIX ст. (с. 35) – Повторний розквіт церковнопарафіяльного шкільництва у 1880-х роках. “Правила для церковнопарафіяльних шкіл” 1884 р. (с. 49) – Розвиток церковної шкільної справи на межі XIX–XX ст. (с. 55)	
Розділ 2. Типізація шкіл.....	63
Школи грамоти. (с. 66) – Однокласні школи. (с. 73) – Двокласні школи. (с. 77) – Другокласні школи. (с. 81) – Церковно-учительські школи. (с. 85)	
Розділ 3. Формування та діяльність освітянських управлінських структур.....	91
Російські імператори та церковнопарафіяльні школи Полтавської єпархії. (с. 91) – Святійший Синод і синодальна училищна рада. (с. 99) – Полтавські архіереї та шкільне життя єпархії. (с. 103) – Полтавська єпархіальна училищна рада, єпархіальні ревізори і повітові відділення ЄУР. (с. 116)	
Розділ 4. Грані буття церковнопарафіяльних шкіл.....	133
Заснування школи: проблеми датування. (с. 133) – Навчальний рік і проведення іспитів. (с. 136) – Шкільні приміщення. (с. 142) – Матеріальне забезпечення шкіл. (с. 148) – Церковно-шкільне меценатство Полтавщини. (с. 152)	

Розділ 5. Навчально-виховний процес у церковнопарафіяльних школах .156

Шкільні програми ЦПШ. (с. 157) — Закон Божий та катехізаторські предмети. (с. 163) — Читання і письмо (церковнослов'янське і російське). (с. 167) — Арифметика і геометрія. (с. 173) — Історія Росії. (с. 175) — Креслення і малювання. Природничі предмети. (с. 177) — Церковний спів. (с. 179) — Прикладні уроки (аграрні дисципліни, ремесла і рукоділля, гімнастика і військова справа). (с. 181) — Релігійне виховання. (с. 187) — Позашкільне виховання учнів. (с. 194) — Шкільна дисципліна. (с. 195) — Народні читання у церковнопарафіяльних школах. (с. 196) — Шкільні бібліотеки. (с. 202) — Шкільна документація (журнали) і випускні іспити. (с. 206)

Розділ 6. Педагоги церковнопарафіяльних шкіл211

Священик у школі: адміністратор та законовчитель. (с. 211) — Поява світських педагогів у церковнопарафіяльній школі. (с. 223) — Проблеми педагогічної освіти та еволюція освітнього цензу вчителя. (с. 226) — Курси підвищення кваліфікації вчителів. (с. 229) — Матеріальна винагорода роботи педагога: від каші, всипаної грішми, до державної оплати. (с. 232) — Педагогічний стаж і відзнаки вчителів. (с. 238) — Гендерне співвідношення учительського контингенту: крок до визнання жінки. (с. 244)

Розділ 7. Учніський контингент248

Кількісні та якісні характеристики учнівського колективу церковнопарафіяльних шкіл. (с. 248) — Іновірці та інославні в православних школах. (с. 252) — Гендерне співвідношення учнівського контингенту. (с. 257)

Розділ 8. Регіональна частина267

Полтава (с. 269) — Гадяцький повіт. (с. 282) — Зіньківський повіт. (с. 297) — Золотоніський повіт. (с. 314) — Кобеляцький повіт. (с. 340) — Костянтиноградський повіт. (с. 385) — Кременчуцький повіт. (с. 409) — Лохвицький повіт. (с. 431) — Лубенський повіт. (с. 452) — Миргородський повіт. (с. 473) — Переяславський повіт. (с. 491) — Пирятинський повіт. (с. 513) — Полтавський

повіт. (с. 528) — Прилуцький повіт. (с. 543) — Роменський повіт. (с. 566) — Хорольський повіт. (с. 584)

Розділ 5. Навчально-виховний процес у ЦПШ Полтавської єпархії у ХІХ — на початку ХХ ст.

Шкільні програми ЦПШ

Навчально-виховний процес у ЦПШ здійснювався на засадах спеціально розроблених програм. Представники радянської та сучасної історіографії звинувачували його у вузькоконфесійності. Щоб спростувати цю думку, варто звернути увагу на те, що в шкільну програму додали загальноосвітні предмети. Окрім того, поступово відбувалася еволюція програм ЦПШ у напрямку посилення в них світського компонента.

У 60-ті рр. ХІХ ст., коли церковна школа набула масового поширення, навчання вже тоді не обмежувалося тільки релігійними предметами. Державна влада, санкціонуючи поширення парафіяльної освіти, запрошувала священників до створення в кожній парафії школи, де учні могли б одержати елементарні знання, навчитися писати, рахувати, вчити молитови, правила віри тощо.

Коли ж узялися до укладення програми, то виявилось, що в ній Закон Божий не став домінуючим предметом. У 1864 р. зразкова програма ЦПШ була оприлюднена в “Киевских епархиальных ведомостях”. Відповідно до неї навчальний тиждень тривав шість днів, щодня проводили по три уроки. Два — з 8-ї до 12-ї години з півгодинною перервою, третій, останній урок відбувався з 14-ї до 17-ї години після обіду⁵³⁴.

Із введенням у 1884 р. “Правил о церковно-приходских школах” умови для їх розвитку стали більш сприятливими. ЦПШ були однокласними з дворічним та двокласними з чотирирічним терміном навчання. Церковне відомство отримало вагомий повноваження у системі початкової народної освіти. В §1 “Правил” наголошувалося, що їхньою метою було утвердження в народі православного вчення, християнської моральності і надання початкових корисних знань⁵³⁵. Подавався також перелік навчальних предметів цих шкіл: Закон Божий (вивчення молитов, священної історії, пояснень до богослужіння, короткого катехізису), церковний спів, читання церковного і громадянського друку, письмо, рахування. Окрім цих предметів, у двокласних школах вивчали ще й історію Церкви та Російської імперії. У примітці до §5 “Правил о церковно-приходских школах” було вказано, що обсяг викладання цих предметів і розподіл їх по класах встановлювалися особливими програмами після затвердження їх Синодом.

⁵³⁴ Перерва В. С. Церковні школи в Україні (кінець ХVІІІ — початок ХХ ст.): забутий світ [Текст] / [В. С. Перерва] — Біла Церква: Видавець Пшонківський О. В., 2014. — Т. 1. Загальна частина. — С. 219.

⁵³⁵ Спасский П. Н. Сборник правил о школах церковно-приходских и грамоты. — СПб., 1898. — С. 12.

Згідно з програмою 1884 р. навчальний курс у ЦПШ значно посилювався світським компонентом. Зокрема, у однокласних ЦПШ учителі могли викладати 31 урок на тиждень, із них 7 — Закон Божий, 4 — церковнослов'янське читання, 4 — церковний спів. Отже, на релігійний компонент припадала майже половину часу. Решту присвятили світським дисциплінам: 7 годин відводилося на російську мову, 6 — на арифметику, 3 — на письмо. Тобто Закон Божий вивчали стільки ж, скільки і російську мову, та на одну годину менше, ніж арифметику.

Значно посиленою була світська складова у програмі двокласних ЦПШ. Обов'язковий для вивчення предмет — історія Росії. На четвертому році навчання у двокласній ЦПШ учні мали 29 уроків на тиждень. З них 13 займало вивчення релігійних предметів (7 уроків Закону Божого, 2 — церковного співу, 4 — церковнослов'янської мови), а ще 16 уроків присвячувалися вивченню світських дисциплін (7 годин — російська мова, 2 — письмо, 3 — історія Росії). Виконання програми 1884 р. жорстко контролювали органи влади.

2 червня 1886 р. постановою Св. Синоду за №1412 та указом імператора було прийнято “Програму учебных предметов для церковно-приходских школ”⁵³⁶, які визначали обсяг, порядок і послідовність вивчення предметів у однокласних і двокласних школах. У ній було детально роз'яснено зміст викладання предметів у ЦПШ, складено списки священних книг, підручників і навчальних посібників для учнів і керівництв для вчителів, які варто було використовувати.

У вступі до “Программы учебных предметов для церковно-приходских школ” йшлося про значення шкіл такого типу, наголошувалося на їхній органічній єдності з РПЦ і пастирсько-просвітницькими обов'язками священнослужителів. Акцентувалася увага на вихованні дітей у сім'ях у православних традиціях, дотримання християнських заповідей і традицій. Дітей, починаючи з семирічного віку, батьки направляли до ЦПШ. Курс навчання вони завершували у 12–16-річному віці. Хто не зміг засвоїти курс за 2–4 роки, займалися додатково, передбачалися щоденні уроки для дорослих, недільні заняття.

Школа починала працювати о 8–9-й ранку, тривалість уроків — 45 хвилин, перерви — 5–10 хвилин, останнє заняття можна перенести на післяобідню годину. Усі учні зобов'язані були носити натільні хрестики. Обов'язковий атрибут шкільного приміщення — святий куточок (кілька ікон і лампадка, яка горить).

Згідно з “Положением о церковных школах ведомства православного исповедания” 1902 р., тривалість навчання в однокласних ЦПШ збільшено до трьох років, а у двокласних — до п'яти. Причому шкільну програму дещо розширили в однокласних ЦПШ російською мовою і рукоділлям (для дівчаток), а у двокласних — історією, скороченим курсом географії, кресленням і, по можливості, малюванням. Спостерігач ЦПШ Харківської єпархії В. Давиденко зазначав: “Три года однокласс-

⁵³⁶ Программы учебных предметов для церковно-приходских школ, утвержденные Святейшим Синодом. — СПб., 1886. — 71 с.

ной церковно-приходской школы — это для большинства учеников время начала и конца обучения, из нее они прямо уже пойдут в жизнь”⁵³⁷.

Згідно з навчальним планом 1902 р. курс Закону Божого передбачав вивчення молитов, Священної історії, короткого катехизису тощо. Особлива увага зверталася на викладання церковних співів, читання книг церковного і громадянського друку і письма, а також початкових відомостей із арифметики⁵³⁸. Церковнослов'янську мову розглядали як предмет, що межує з Законом Божим, “как ближайшее пособие для него”⁵³⁹.

Таким чином, положення про церковні школи 1902 р. довело до остаточного кінця розпочатий у 1884 р. процес облаштування церковної школи, що відкривало перспективу для подальшого вдосконалення церковних шкіл. Ретельну роботу з перегляду попередніх і складання нових програм завершила Училищна Рад при Св. Синоді у травні 1903 р. Положенням Синоду від 27 травня 1903 р. за № 2318 розклад усіх типів шкіл було затверджено. У 1903 р. метода церковнопарафіяльних шкіл була зрівняна з програмами міністерства народної освіти. Зменшено кількість уроків Закону Божого в однокласних ЦПШ — з 7 до 6 уроків на тиждень, а в двокласних — до 5, натомість було введено нові світські дисципліни. Зокрема, у двокласних церковнопарафіяльних школах учнів ознайомлювали з елементарними відомостями з природознавства, фізики, хімії, ботаніки, зоології та астрономічної географії. Школярі вивчали лінійне креслення, малювання, читали статті про головних діячів історії. На п'ятому році навчання двокласної ЦПШ з 28 щотижневих уроків вивченню релігійних дисциплін присвячувалося тільки 11, третина навчального часу⁵⁴⁰. У програмі також містилися вказівки щодо виконання ранкових і вечірніх молитов.

Зважаючи на те що тривалість навчання у однокласних ЦПШ було збільшено від 2 до 3 років, варто показати співвідношення навчальних предметів і кількість уроків у трирічній і дворічній школах, щоб побачити значення третього року навчання⁵⁴¹:

⁵³⁷ Давыденко В. Церковно-приходская школа. — Х., 1903. — С. 3.

⁵³⁸ Латышина Д. И. История педагогики. Воспитание и образование в России (X — начало XX века): Учеб. пособие. — М.: Изд. Дом “Форум”, 1998. — С. 254.

⁵³⁹ Там само. — С. 317.

⁵⁴⁰ Отчет о состоянии церковных школ Полтавской епархии за 1909–1910 учебный год // Полтавские епархиальные ведомости. Часть официальная. — 1911. — № 6. — С. 322.

⁵⁴¹ Исторический очерк развития церковных школ... — СПб., 1909. — С. 149.

Предмети	Кількість уроків за програмою					Загальна кількість уроків за програмою	
	Дворічна ЦПШ 1-й рік навчання	Дворічна ЦПШ 2-й рік навчання	Трирічна ЦПШ			Дворічна ЦПШ	Трирічна ЦПШ
			1-й рік	2-й рік	3-й рік		
Закон Божий	7	7	6	6	6	14	18
Церковно-слов'янське читання	4	4	3	4	4	8	11
Церковні співи	4	4	2	2	2	8	6
Російська мова	7	7	6	6	6	14	18
Арифметика	6	6	5	6	6	12	17
Письмо	3	2	2	2	2	5	6
Усього уроків	31	30	24	26	26	61	76

Проаналізувавши дані таблиці, можемо зробити висновок, що кількість уроків з кожного навчального предмета збільшилася і лише з одного (церковні співи) зменшилася на 2 уроки. Третій рік навчання давав можливість полегшити працю вчителя і зменшити для дітей кількість щоденних занять у школі. У дворічній однокласній ЦПШ проводилося 31 і 30 уроків, тобто 5 занять щоденно і 6 занять один раз на тиждень. Згідно з трирічним навчанням у ЦПШ проводилося 24 уроки на тиждень у молодшій групі і по 26 уроків — у середній і старшій. Зважаючи на те що обсяг і зміст програм залишилися майже однаковими, то з упродовження третього року навчання з'явилася можливість зменшити навантаження на вчителів і учнів, що сприяло ґрунтовнішому засвоєнню предметів курсу.

Шкільний розклад тижневих занять складався на основі програм, затверджених Синодом. При цьому завідувач школи священик у роботі над розкладом намагався врахувати вікові особливості учнів, не перевтомлювати їх. Заняття тривали 6 днів на тиждень, уроки починалися приблизно о 8.30, а закінчувалися близько 15.00. У кожній школі в розкладі уроків зважали на особливості місцевості та віддаленість навчального закладу від сіл і хуторів, де проживали учні. Розклад уроків однокласної ЦПШ подано у таблиці⁵⁴²

⁵⁴² Отчет о краткосрочных педагогических курсах и курсах церковного пения для учителей церковно-приходских школ и школ грамоты Лубенского уезда в г. Лубнах при Братской учительской школе с 1-го по 25 августа 1894 года // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. — 1894. — №21. — С. 903.

Типовий розклад уроків однокласної церковнопарафіяльної школи

Дні тижня	Молодше відділення	Старше відділення
Понеділок	1. Закон Божий. 2. Російська мова. 3. Арифметика. 4. Письмо. 5. Співи.	1. Закон Божий. 2. Арифметика. 3. Російська мова. 4. Церковнослов'янська мова. 5. Співи.
Вівторок	1. Закон Божий. 2. Російська мова. 3. Арифметика. 4. Церковнослов'янська мова. 5. Співи.	1. Закон Божий. 2. Російська мова. 3. Арифметика. 4. Письмо. 5. Співи.
Середа	1. Закон Божий. 2. Арифметика. 3. Російська мова. 4. Церковнослов'янська мова. 5. Співи.	1. Закон Божий. 2. Російська мова. 3. Арифметика. 4. Письмо. 5. Співи.
Четвер	1. Закон Божий. 2. Арифметика. 3. Російська мова. 4. Церковнослов'янська мова. 5. Співи.	1. Закон Божий. 2. Російська мова. 3. Арифметика. 4. Церковнослов'янська мова. 5. Диктант. 6. Співи.
П'ятниця	1. Закон Божий. 2. Арифметика. 3. Церковнослов'янська мова. 4. Російська мова. 5. Диктант. 6. Співи.	1. Закон Божий. 2. Російська мова. 3. Церковнослов'янська мова. 4. Арифметика. 5. Письмо. 6. Співи.
Субота	1. Закон Божий. 2. Російська мова. 3. Арифметика. 4. Письмо. 5. Закон Божий. 6. Співи.	1. Закон Божий. 2. Церковнослов'янська мова. 3. Російська мова. 4. Арифметика. 5. Закон Божий. 6. Співи.

Можна зробити висновок, що при шестиденному робочому тижні на вивчення головного предмета ЦПШ — Закону Божого — відводилося найбільше часу (у молодшому відділенні 7 уроків на тиждень, у старшому — 5), уроки російської мови і співи були щодня. Саме цим предметам надавалося першорядне значення у ЦПШ. У цілому це відповідало програмі 1903 р.

Цікавим видається порівняння програм земсько-міністерських шкіл і церковнопарафіяльних. У "Положеннях о начальных школах" 1864 і 1874 рр. не згадувалося про програми. Їх для ЦПШ прийняли в 1886 р. Лише в 1897 р. міністерство

народної освіти затвердило “Примерные программы предметов, преподаваемых в начальных народных училищах ведомства министерства народного просвещения”, тобто, як це не парадоксально, земсько-міністерська школа протягом 25 років свого існування не мала єдиних навчальних програм, затверджених урядом.

Не варто забувати і про те, що релігійні дисципліни викладали у всіх навчальних закладах дореволюційного часу. Так, на початку ХХ ст. в однокласних ЦПШ і школах МНО Закон Божий вивчали 6 уроків на тиждень, церковнослов'янську мову в школах обох відомств вивчали 3 уроки на тиждень (у старших класах ЦПШ — 4 уроки)⁵⁴³. Єдиною відмінністю було те, що в школах МНО не викладали церковний спів.

Тобто тогочасні програми церковних і державних шкіл суттєво не відрізнялися між собою і обидві поєднували у навчально-виховному процесі світський і релігійний компоненти.

Загалом релігійним предметам у однокласних церковнопарафіяльних школах відводилося 46% навчального часу, а у двокласних — 62,5% , тобто майже 2/3 навчальної програми. ЦПШ у цьому сенсі майже нічим не відрізнялися від шкіл держав Європи, у яких Закон Божий також вивчався у початковій школі. У німецьких і англійських школах було таке саме відсоткове співвідношення кількості часу, що відводився на релігійні та світські предмети. Так, в Англії у школах Манчестера на початку ХХ ст. релігійні предмети займали 20,5%, а світські — 79,5%. Там у школах викладали читання, письмо, граматику, літературу, арифметику, географію, природознавство, гімнастику, малювання, спів, роботу по дереву, французьку мову, рукоділля і навіть плавання⁵⁴⁴. У Пруссії викладання релігійних дисциплін займало 18,2%, а світських — 81,8%. У складі світських предметів діти вивчали німецьку мову, арифметику, геометрію, географію, історію, природознавство, спів, гімнастику, рукоділля⁵⁴⁵.

Як бачимо, ЦПШ в українських губерніях, у тім числі в Полтавській, також наближалися до європейських стандартів. У жодній школі єпархії не викладалося плавання, проте тут вивчали дисципліни, яких ще не було в європейських країнах. Зокрема, йдеться про уроки з сільського господарства (бджільництво, шовківництво, городництво та ін.), викладання теслярського, слюсарного, токарного, шведського, кравецького ремесел.

З точки зору релігійно-виховного навчання у ЦПШ передбачалося засвоєння учнями християнської релігії і моральності у трьох напрямках:

- історичному (вивчення священної історії Старого і Нового Завітів, церковної історії);
- догматично-пізнавальному;

⁵⁴³ Исторический очерк развития церковных школ... — СПб., 1909. — С. 156.

⁵⁴⁴ Исторический очерк развития церковных школ... — СПб., 1909. — С. 197–198.

⁵⁴⁵ Там само. — С. 198.

- практичному (вивчення молитов, богослужіння і участь у ньому; церковні співи, церковнослов'янська мова як мова Церкви і богослужіння)⁵⁴⁶.

Попри позицію офіційної влади щодо навчання і виховання дітей в ЦПШ у дусі православної церковності, у Полтавській єпархії лунали непоодинокі заклики щодо збільшення світського компонента в них. Так, на початку ХХ ст. учитель ЦПШ при Преображенській церкві села Великий Кобелячок Кобеляцького повіту Гаврило Іванович (прізвище невідоме) часто дискутував із місцевим священиком, вимагаючи більше навчати дітей світським наукам⁵⁴⁷.

Отже, проаналізовані програми ЦПШ свідчать, що їхня еволюція здійснювалася в напрямку посилення світського компонента. Це було характерно для багатьох європейських країн, не оминула ця тенденція й українські школи.

Загалом прийняття програм для ЦПШ було потрібним і важливим кроком, адже вони стали надійними керівництвами в дидактичному і методичному сенсі для законовчителів і вчителів. Окрім того, посилювалася значимість церковної школи, її відмінність від шкіл інших типів була єдністю навчального і виховного процесу, де викладання всіх предметів пронизувалося однією ідеєю — моральним вдосконаленням людини відповідно до вчення Православної Церкви, тобто релігійністю і церковністю, любов'ю до престолу і Російської імперії.

Закон Божий і катехізаторські предмети

Власне назва ЦПШ вказувала на особливе значення в ній Закону Божого. Він являв собою основний предмет навчання (7 уроків на тиждень), інші предмети підпорядковувалися йому. Викладання Закону Божого у ЦПШ спричинило чи не найгостріші дискусії в пресі. Ідеолог ЦПШ, відомий педагог С. Рачинський у роботі “Сельская школа”, опублікованій у 1881 р., зазначав: “Урок закона Божия, этот любимый урок наших учеников, исходя из уст любимого священника, учащего своей жизнью, приобретает громадную силу, помимо тех элементарных сведений, которые в нем сообщаются. Священник, и вне классов следящий за жизнью учеников, оторванных от семьи, приходящих в их бедные жилища на утреннюю и вечернюю молитову, входящий в их маленькие горести, в их горькие нужды, — делает больше и лучше, чем самый искусный преподаватель”⁵⁴⁸.

С. Рачинський переконував, що Закон Божий є головним предметом у ЦПШ, його вивчення має ґрунтуватися на практичній участі школярів у звершенні богослужіння як хористів і читців⁵⁴⁹. Інакше ця дисципліна втрачає сенс.

⁵⁴⁶ Исторический очерк развития церковных школ... — СПб., 1909. — С. 208.

⁵⁴⁷ Гужва Ю. М. Преображенська церква в с. Великий Кобелячок Новосанжарського району Полтавської області / Ю. М. Гужва. — Полтава : Дивосвіт, 2004. — С. 34.

⁵⁴⁸ Рачинский С. А. Сельская школа / С. А. Рачинский // Хрестоматия по истории педагогики / Сост. Н. А. Желваков. — М. : Гос. уч.-пед. изд-во, 1938. — Т. IV. — С. 130.

⁵⁴⁹ Сергей Александрович Рачинский // Опыт православной педагогики / Сост. А. Стрижева, С. Фомина. — М. : Литературная учеба, 1993. — С. 64.

Один із представників духовенства так висловився про освіту дітей того часу: “Обучение начинается прежде всего с изучения молитов, где обстоятельно изучается Закон Божий, дети приучаются к церковности и получают надлежащее воспитание, направленное преимущественно на развитие души, а не лишь ума, им дается наиболее полезная грамотность”⁵⁵⁰.

У пояснювальній записці до програми викладання Закону Божого в ЦПШ наголошувалося, що “церковная грамота должна помогать изучению молитов и песнопений; русское чтение и письмо должно быть обращено к предметам по преимуществу религиозного содержания; пению дети будут обучаться в ней церковному”⁵⁵¹.

Єпископ Полтавський і Переяславський Іларіон (Юшенов), який активно підтримував ЦПШ, виступаючи перед учителями та єпархіальними спостерігачами церковних шкіл, щоразу нагадував про те, що “воспитание является более важным, нежели обучение”, а “самым важным воспитательным средством выступают, конечно, уроки Закона Божьего, главное — воспитывать в детях веру, послушность, почтительность, трудолюбие, дружелюбие, заботиться о воспитании детей как преданных сынов Церкви и честных членов общества и государства”⁵⁵².

Пореформену добу вирізняє не лише заснування шкіл різних типів, а й поширення різноманітних учень, які нерідко критикували християнство. Тому викладання Закону Божого здійснювалося і з просвітницькою, і з місіонерською метою.

На початку заснування ЦПШ державна влада вбачала завдання школи лише у навчанні дітей молитовам. Проте з розвитком церковного шкільництва законовчителі помітно розширили рамки вивчення Закону Божого. Вони викладали основні біблійні сюжети (здебільшого новозавітні), основи віри, здійснювали детальний розбір молитов та заповідей, розповідали про символіку богослужіння та облаштування храму.

Єпархіальний спостерігач ЦПШ Полтавської єпархії так визначив мету викладання Закону Божого: “...необходимость внушать уроки Закона Божьего не одному поверхностному уму детскому, но преимущественно глубоко воспринимающему детскому сердцу, — о необходимости преподаванием и всеми средствами школы развить и укрепить в детях доброе нравственное христианское настроение”⁵⁵³.

Головними виховними засобами збори законовчителів і завідувачів ЦПШ Полтавської єпархії у 1900 році називали “живой способ преподавания Закона Божьего”

⁵⁵⁰ Отчет Черниговского епархиального училищного совета о состоянии церковных школ Черниговской епархии за 1901 гражданский год // Черниговские епархиальные известия. Часть официальная. — 1902. — №21. — С. 710.

⁵⁵¹ Прутавин А. С. Законы и справочные сведения по начальному народному образованию. — СПб., 1904. — С. 392.

⁵⁵² Цит. за: Гладкий С. Релігійна освіта в Україні на початку ХХ ст. // Релігійна освіта в Україні (перша половина ХХ ст.) / Збірка наукових праць. — Полтава : ПДП ім. В. Г. Короленка, 1997. — С. 18.

⁵⁵³ Отчет епархиального наблюдателя о состоянии церковных школ Полтавской епархии за 1899–1900 учебный год // Полтавские епархиальные ведомости. — Часть неофициальная. — 1901. — №9. — С. 215.

го с <...> поддержкой в детях доброго молитовенного настроения; надлежащее исполнение вечерней и утренней молитовы <...>; деятельное участие школьников в богослужении — чтении, пении, прислуживании в алтаре; <...> чтении житий святых, заучивании религиозно-моральных стихов; хорошее церковнославянское чтение”⁵⁵⁴.

У звіті про стан ЦПШ Полтавської єпархії протягом 1896/1897 навчального року спостерігач звертав увагу вчителів на те, що засвоєння курсу Закону Божого має бути не механічним, а кожен урок повинен супроводитися усною розповіддю, причому викладач мусить переконатися, що учні його розуміють⁵⁵⁵.

У 1897 р. у Полтаві відбувся з'їзд спостерігачів ЦПШ і шкіл грамоти Полтавської єпархії, на якому було порушено багато питань церковного шкільництва. Зокрема, було наголошено, що під час викладання Закону Божого наставник повинен пам'ятати, що цей предмет має переважно виховний характер, а не навчальний, і тому засвоювати його дитина повинна не лише розумом, а й серцем. Законовчителям рекомендувалося викладати уроки Закону Божого через живе слово, розповідаючи і пояснюючи кожен урок; уникати шаблонності при викладанні матеріалу; використовувати під час уроків священні тексти і біблійні розповіді; користуватися наочністю, зокрема демонструвати учням історичні картини. Зауважувалося, що Біблія російською мовою має бути при кожній ЦПШ⁵⁵⁶.

Результати викладання Закону Божого у ЦПШ відрізнялися між собою. Звіти повітових відділень Полтавської Єпархіальної Училищної Ради свідчать про те, що зусилля педагогів не були марними. Так, із Лубенського відділення повідомляли: “Большинство их тех, кто учился в церковной школе, не пропускают воскресных или праздничных служб, стоя вблизи тех мест, где стояли еще учениками, продолжают участвовать в церковных хорах, в день братского праздника с учениками школ ходят к местной святыне”⁵⁵⁷.

Попри всі зусилля вчителів викладання Закону Божого в ЦПШ Полтавської єпархії бажало бути кращим. Так, у ЦПШ при Преображенській церкві села Великий Кобелячок Кобеляцького повіту завідувачем і законовчителем (тобто викладачем Закону Божого) упродовж 10 років був священник Миколай Базилевич, який користувався заслуженим авторитетом у школярів. З 20 жовтня 1884 р. законовчителем затвердили його сина Івана. Один із окружних спостерігачів, який відвідав шко-

⁵⁵⁴ Отчет епархиального наблюдателя о состоянии церковных школ Полтавской епархии за 1898–1899 учебный год // Полтавские епархиальные ведомости. — Часть официальная. — 1900. — №5. — С. 92–93.

⁵⁵⁵ Отчет о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Полтавской епархии за 1896–1897 учебный год // Полтавские епархиальные ведомости. Часть официальная. — 1898. — №11–12. — С. 252.

⁵⁵⁶ Журналы 1-го съезда наблюдателей школ церковно-приходских и грамоты Полтавской епархии // Полтавские епархиальные ведомости. Часть официальная. — 1898. — №8. — С. 177–178.

⁵⁵⁷ Полтавские епархиальные ведомости. — Часть официальная. — 1902. — №29. — С. 806.

лу 14 грудня 1884 р., залишив такий запис: “На лицо оказалось 43 ученика, ответы которых, особенно по Закону Божию, оставляют желать очень многого и вообще состояние школы и во всех других отношениях не свидетельствуют о надлежащей заботливости заведующего школой”⁵⁵⁸. Інший смотритель виявив у викладанні Закону Божого “дух вольности и отступление от программы”⁵⁵⁹. У Полтавській єпархії для підвищення якості викладання Закону Божого у школах усіх відомств за синодальним указом від 31 серпня 1910 р. створювалися братства законовчителів, а також вживалися інші важливі заходи.

Нагляд за якістю викладання у школах Закону Божого покладався на місцевого парафіяльного священика. Він мав не лише наглядати, а й допомагати і керувати малодосвідченими вчителями, щоб учні глибоко і ґрунтовно засвоювали цей предмет⁵⁶⁰.

Щоб полегшити дітям вивчати Закон Божий, їм пропонувалося вивчення 17 молитов, причому найбільш складні — ранкову і вечірню — не вивчали взагалі. Не вимагалось і вивчення молитови напам’ять. Учителям надавалися методичні рекомендації щодо полегшення для дітей навчального процесу, щоб вони не перетомлювалися, як це спостерігалось до видання “Правил о церковно-приходских школах”⁵⁶¹.

Пирятинський смотритель ЦПШ Полтавської єпархії наголошував, що одним з недоліків вивчення Закону Божого є недостатнє осмислення молитови: до кого під час молитови звертаються, чого просять, за що дякують, кого прославляють. Він зробив висновок: “При відсутності аналізу думок, що вміщені у молитовах, неможливе належне засвоєння їх дітьми”⁵⁶².

Незважаючи на вжиті заходи, у педагогічній літературі та офіційних джерелах стан викладання Закону Божого на той час оцінювався переважно як незадовільний. Цей факт, а також зниження авторитету Церкви серед віруючих, вплив соціалістичних ідей і досвіду Франції, де було скасовано викладання релігії в освітніх закладах, сприяли тому, що на початку ХХ ст. постало питання щодо змін у системі релігійної освіти.

⁵⁵⁸ Пясецкий И. Церковно-приходская школа в селе Великом Кобелячке Кобеляцкого уезда. Исторический очерк по поводу исполнившегося двадцатипятилетия со дня открытия школы // Полтавские епархиальные ведомости. — Часть неофициальная. — 1901. — №5. — С. 210–211.

⁵⁵⁹ Там само.

⁵⁶⁰ Варвинский М. Несколько слов по поводу наблюдения за преподаванием Закона Божего в начальных школах, где преподавателями сего предмета состоят местные учителя и учительницы // Полтавские епархиальные ведомости. Часть официальная. — 1914. — №24. — С. 1328.

⁵⁶¹ По поводу программы для преподавания Закона Божего в церковно-приходских школах // Церковно-приходская школа. — 1889. — Август. — С. 10.

⁵⁶² Отчет о состоянии церковных школ Полтавской епархии за 1914–1915 учебный год // Полтавские епархиальные ведомости. Часть официальная. — 1916. — №7. — С. 513.

Під час розгляду предметів Закону Божого неважко встановити різницю між ними: одні мали характер більш теоретичний, як-от священна історія і катехізіс, інші — більш практичний, приміром, вивчення молитов і богослужіння.

Отже, Закон Божий — це один із головних предметів у церковнопарафіяльних школах Полтавської єпархії наприкінці ХІХ — початку ХХ ст. Він мав не стільки навчальне, скільки виховне значення. Викладання цього предмета залучало учнів до традиційних цінностей християнської цивілізації, сприяло усвідомленню ними віри, виховувало в них поняття Вищого Ідеалу, що мотивувало їх до самовдосконалення. Між тим Закон Божий викладався неоднаково. Священнослужителі не завжди мали достатню теоретичну підготовку й бажання самоудосконалюватися. У Полтавській єпархії з метою покращення викладання Закону Божого у ЦПШ для вчителів організовували спеціальні курси.

На початку ХХ ст. Закон Божий поступово втрачав домінуючі позиції під натиском світських дисциплін, однак він, як і раніше, вважався духовно-моральним стрижнем навчально-виховного процесу.

Читання та письмо (церковнослов’янське і російське)

Нині церковнослов’янська мова — це мова богослужіння у православних слов’ян, тобто у росіян, українців, білорусів, болгар, македонців, сербів. Вона складалася у ІХ ст., стала надбанням усього православного слов’янства та протягом багатьох століть була основою релігійних і культурних зв’язків різних слов’янських народів.

З часів хрещення Київської Русі князем Володимиром книги, написані церковнослов’янською мовою, стали справжнім скарбом духовних надбань, їх було покладено в основу релігійно-морального і культурного життя народу.

Протягом свого існування церковнослов’янська мова перетворилася на особливий тип мови, яка з самого початку закріпилася за Церквою, стала книжною мовою і зберігається дотепер. Богослужбові книги стали головним джерелом освіти народу, мудрості, релігійно-морального виховання. Першою навчальною книгою для учнів був Псалтир.

Вивченню церковнослов’янської мови у ЦПШ надавалося велике значення. У §9 “Правил о церковно-приходских школах” вказано, що ці школи нерозривно пов’язані з Церквою і повинні прищеплювати дітям любов до неї, до богослужіння. У недільні та святкові дні учні мали бути присутніми при богослужінні, а здібні, після належної підготовки, брати участь у читанні в церкві і співах. До- і післяурочні молитови, участь учнів у богослужіннях, читання Євангелія, церковний спів були проявом не тільки шкільних порядків, заведених правилами, а й повсякденного життя віруючих. Релігія і Церква були вагомою частиною життя суспільства, тому навчально-виховний процес ЦПШ тісно пов’язувався із церковним життям парафії.

Церковнослов’янська мова була одним із головних предметів у ЦПШ. Оволодіння нею мало навчальне і виховне значення. Світських книг, доступних для селян, було обмаль, а книги релігійного змісту (Псалтир, Часослов, Євангеліє як основні

богослужбові книги) містили матеріали морального і догматичного характеру. Найменший необхідний курс священних писань і грамоти після Часослова і Псалтиря — книги переважно богослужбові і молитовні⁵⁶³.

Наприкінці XIX ст. на шпальтах часопису “Церковно-приходская школа” публікувалися гострі дискусії щодо доцільності вивчення церковнослов'янської мови у парафіяльних школах. Окрім того, значна увага приділялася питанню підручників, за якими їм потрібно вивчати. Один з авторів уважав, що кінцевою метою вивчення церковнослов'янської мови є участь дітей у церковному богослужінні як найкращому для кожного християнина і для всіх доступному джерелі морально-релігійного вдосконалення. Тому, освоївши буквар, діти переходили до церковнослов'янського читання, вивчаючи найбільш поширені в церковному богослужінні книги — Часослов, Псалтир, Октоїх, Євангеліє. Крім того, дітей залучали до читання і співу на кліросі, прислужування священнику.

Однак чимало педагогів не погоджувалися з такою постановкою питання. Серед них — автор “Книги для церковно-славянського читання” Дмитро Тихомиров. Він вважав, що навчання читання за богослужбовими книгами є неправильним, а використання їх як спрощених навчальних посібників не відповідає їх священному значенню. На думку Д. Тихомирова, кінцевою метою вивчення церковнослов'янської мови є розуміння мови богослужбових книг. Тому церковнослов'янська мова мала виконувати не стільки освітню, скільки виховну функцію.

На вивчення церковнослов'янської мови відводилося 4 уроки на тиждень. Опанування церковнослов'янської грамоти у однокласних церковнопарафіяльних школах містило в собі вивчення азбуки, читання за букварем, Часословом (церковнобогослужбова книга, що містить тексти незмінних частин усіх богослужінь, окрім літургії, прим. В. П.) і Псалтирем (священно-богослужбова книга, яка складається з псалмів, — священний піснеспів, прим. В. П.), а також молитов. У двокласних, окрім цього, додавалося ще читання Чотириєвангелія від Матфея, Луки, Іоанна і Марка; також учні займалися підготовкою до співів у церкві за богослужбовими книгами. До того ж школярі практично ознайомилися із слов'янським рахуванням та церковними назвами місяців. При цьому треба було обов'язково керуватися навчальною літературою, затвердженою Училищною Радою при Св. Синоді. Церковнослов'янську грамоту вивчали за настінними таблицями, коротким молитовником, букварем, Євангеліями, Псалтирем, Октоїхом (церковнобогослужбова книга, яка містить тексти змінних частин молитовословій восьми гласів на кожен день тижня, прим. В. П.) та за книгою М. Ільмінського “Обучение церковнославянской грамоте в начальном народном училище”, виданої у Казані в 1885 р. Для домашнього читання учні використовували Четві-Мінеї святителя Димитрія Ростовського (збірка житій святих, що розташовані у календарній послідовності вшанування їх пам'яті Церквою, прим. В. П.).

⁵⁶³ Григорьев В. В. Исторический очерк русской школы / В. В. Григорьев. — М., 1900. — С. 537.

Педагоги опікувалися свідомим засвоєнням церковнослов'янської мови і пропонували конкретні шляхи його реалізації. Тут простежується певна тенденція у навчанні: йшлося не про зазубрювання, а про усвідомлене засвоєння знань з метою полегшення самого процесу оволодіння ними. Простий народ шанобливо ставився до церковнослов'янської мови, бо нею велося церковне богослужіння, вона була мовою Церкви.

У пояснювальній записці до програми вказувалося, що церковнослов'янська грамота по духу викладання має примикати до Закону Божого і за значенням бути після нього. Учитель покликаний привчати учнів до читання — правильного, немеханічного, роздільного і чіткого, з точною вимовою слов'янських букв і з дотриманням наголосів та розділових знаків, подаючи при цьому приклад правильного читання. Головною метою у вивченні мови мало бути релігійно-духовне вдосконалення дітей, виховання в них молитовного настрою і взагалі молитовного духу.

У двокласних школах до читання у церкві допускалися учні третього та четвертого року навчання, але тільки після ретельної підготовки і під керівництвом учителя або священника⁵⁶⁴.

Особливістю методики вивчення слов'янської азбуки було те, що назва букв не відповідала їхній звуковій вимові, а для кожної літери було підібране слово: аз — а, буки — б, веді — в, глаголь — г і т. д. Складна наука багатьом дітям була не під силу. Процес вивчення азбуки відбувався у такому порядку: звуки виголошував учитель, а учні хором повторювали. Діти вивчали азбуку від першої до останньої літери і в протилежному порядку — від кінця до букви “аз”⁵⁶⁵.

Знання церковнослов'янської мови відкривало учням простір для читання церковних книг, яким віруюче населення віддавало перевагу перед світською літературою. Церква відігравала істотну роль у житті старших парафіян, тож і діти виховувалися в такому ж руслі. Під час відкриття ЦПШ при Полтавському єпархіальному жіночому училищі селяни, які послали до школи навчатися своїх дітей, висловлювалися так: “Мы искренне желаем обучать своих детей грамоте под влиянием религии, и имени Божьего и по церковным книгам — Часослову и Псалтырю, чтобы с малых лет прививать им благоговение к вере и Церкви с их таинствами и обрядами. Нам, простым людям, желательно, чтобы дети умели читать и писать”⁵⁶⁶.

Існують відомості, що найбільш поширеними книгами з церковнослов'янської грамоти були книги С. Ф. Грушевського “Первая учебная книга церковнославянского языка для учащихся в низших и начальных училищах” (М., 1886 г.) і “Руководство к обучению церковнославянскому чтению в начальных училищах, с приложе-

⁵⁶⁴ Пругавин А. С. Законы и справочные сведения по начальному народному образованию. — СПб., 1904. — С. 403.

⁵⁶⁵ Бабишин С. Д. Початкова школа на Україні з давніх часів до кінця XVIII століття // Початкова школа. — 1991. — №9–10. — С. 73.

⁵⁶⁶ Записка об открытии при Полтавском епархиальном женском училище женской церковно-приходской школы // Полтавские епархиальные ведомости. — Часть неофициальная. — 1887. — №27. — С. 890–891.

нием словаря и извлечения из грамматики церковно-славянского языка". С. Ф. Грушевський (батько відомого українського історика і політика М. С. Грушевського) протягом 1859–1860 рр. працював професором словесності в Полтавській духовній семінарії. Суть методу С. Ф. Грушевського полягала в застосуванні під час вивчення церковнослов'янської мови закону поступовості від легкого до складного. Спочатку учні вивчали букви, схожі на російські, потім послідовно переходили до вивчення букв, відмінних від російських. Поки учні не опанували слов'янський шрифт, їм пропонувалося читати російський текст, видрукований слов'янськими буквами. Поступово обережно вводилися в текст слов'янські слова, наприклад, "мать, матеръ, зъло или очень, злакъ, или трава"⁵⁶⁷.

У 1897 р. єпископ Полтавський і Переяславський Іларіон дав єпархіальному духовенству розпорядження усім випускникам ЦПШ дарувати Євангеліє за кошти тієї церкви, при якій знаходилася школа⁵⁶⁸. Це давало можливість дітям читати вдома церковнослов'янською мовою, що сприяло залученню їх до християнських цінностей і обізнаності у священних текстах.

Однією з найкраще організованих і забезпечених ЦПШ Полтавської єпархії по праву вважалася двокласна жіноча школа при Козельщинському Різдва Богородиці жіночому монастирі, заснована 22 вересня 1888 р. Підручниками і посібниками для вивчення церковнослов'янської грамоти тут були азбука, настінні таблиці коротких молитов, підручники М. Ільмінського, слов'янські прописи для народних шкіл. Відвідавши школу в травні 1892 р., полтавський губернатор О. М. Татищев у книзі почесних гостей записав свої враження після екзамену учениць: "По церковнославянски умеют читать молитовенно, церковным речитативом, свободно и быстро любую церковную книгу"⁵⁶⁹.

При Козельщинському Різдва Богородиці жіночому монастирі 22 листопада 1888 р. засновано однокласну ЦПШ. Навчання у ній спрямовувалося на зміцнення в учнів релігійних почуттів і моральності. Закон Божий був найголовнішим предметом викладання, на другому місці — церковнослов'янське читання і церковні співи. Практичним застосуванням набутих школярами знань з церковнослов'янської мови було читання (у позаурочний час) Псалтиря по померлих, для чого їх запрошували родичі останніх⁵⁷⁰.

У квітні 1898 р. єпископ Іларіон (Юшенів) відвідав чоловічу ЦПШ при Козельщинському монастирі. Владика особливо вразило майстерне читання її вихованців

⁵⁶⁷ Е. К. Учебники и пособия для обучения церковно-славянскому языку в начальных училищах // Церковно-приходская школа. — 1887. — Кн. 2. — С. 46–47.

⁵⁶⁸ ДАПО. — Ф. 706. — Оп. 4. — Спр. 413. — Арк. 53.

⁵⁶⁹ Отчет о состоянии двухклассной церковно-приходской школы при Козельщанском Богородице-Рождественском общежительном женском монастыре за 1891–92 учебный год // Полтавские епархиальные ведомости. — Часть официальная. — 1892. — № 20. — С. 978.

⁵⁷⁰ Отчет о состоянии одноклассной церковно-приходской школы при Козельщанском Богородице-Рождественском общежительном женском монастыре за 1891–92 учебный год // Полтавские епархиальные ведомости. — Часть официальная. — 1892. — № 20. — С. 989.

церковнослов'янською мовою. Учні першого року навчання вільно читали, а випускники справлялися з текстом на відмінно. Деякі старші учні знали по декілька псалмів напам'ять, хоча заучувати їх у школі не примушували⁵⁷¹. У лютому 1903 р. владика Іларіон знову відвідав чоловічу школу при монастирі. Приємне враження на нього справило читання учнями по-слов'янськи, технікою якого вони оволоділи достатньо, причому читали з розумінням тексту⁵⁷².

І хоча деяких успіхів у вивченні церковнослов'янської грамоти вдалося досягти, однак спостерігачі шкіл Полтавської єпархії під час свого з'їзду у 1898 р. свою увагу зосередили на певних недоліках. Вони, зокрема, вказали, що іноді учні не розуміють зміст прочитаних псалмів і не точно перекладають із слов'янської мови на російську. Для досягнення кращих результатів учителям рекомендували такі посібники, як Є. Богданова і І. Лебедева "Пособие по церковному чтению" (Москва, 1891 р.), О. Свіреліна "Словарь для толкового чтения ученого Часослова, Псалтыря, Евангелия и Апостола" тощо, а дітям мала допомогти книга О. Соловйова "Объяснительный словарь малопонятных церковно-славянских слов" (Москва, 1888 р.). Окрім того, на з'їзді висловлювалася думка про доцільність мати такі книги: єпископа Порфирія (Успенського) "Псалтырь в русском переводе с греческого", І. Ловягіна "Воскресная служба Октоиха всех восьми гласов или напевов на славянском и русских языках"⁵⁷³.

Отже, церковнослов'янська мова відіграла важливу роль у початкових навчальних закладах духовного відомства. Підсумовуючи вищенаведене, зазначимо, що інспектор початкових народних училищ Полтавської єпархії П. В. Александрович, дослухаючись до міркувань селян про школи, дійшов висновку, що переважна кількість бажає, щоб школи мали церковно-релігійне спрямування, щоб діти, навчаючись у них писати і читати за церковними книгами, співали під час богослужіння, а потім могли застосовувати набуті знання у церкві⁵⁷⁴.

Варто зазначити, що на уроках дітей також навчали правильно сидіти за партою, розміщувати зошит, тримати перо, писати букви, креслити лінії і фігури грифелем або олівцем, що розвивало моторику і окомір. До того ж учні привчалися до правильного сидіння при письмі і виконанні вправ⁵⁷⁵.

Згідно з програмою викладання російської мови у ЦПШ, в однокласній школі діти мали навчатися читанню та уміти розділяти речення на слова, розкладати сло-

⁵⁷¹ Посещение Его Преосвященством, Преосвященнейшим Илларионом Козельщанских церковно-приходских школ // Полтавские епархиальные ведомости. — Часть неофициальная. — 1899. — № 12. — С. 440.

⁵⁷² 10-е февраля в Козельщанском женском монастыре // Полтавские епархиальные ведомости. — Часть официальная. — 1903. — № 1. — С. 363.

⁵⁷³ Журналы 1-го съезда наблюдателей школ церковно-приходских и грамоты Полтавской епархии // Полтавские епархиальные ведомости. — Часть официальная. — 1898. — № 8. — С. 180.

⁵⁷⁴ Александрович П. В. В Полтавскую уездную земскую управу. — Миргород, 1884. — С. 17.

⁵⁷⁵ Пругавин А. С. Законы и справочные сведения по начальному народному образованию. — СПб., 1904. — С. 408.

ва на склади, визначати зі складів і слів приголосні і голосні звуки, писати букви, складати зі слів речення, переписувати з книг окремі слова і речення; писати слова під диктовку, вчити напам'ять, спочатку зі слів учителя, а потім і самостійно невеликі статті, як прозові, так і віршовані. У двокласній школі учні вивчали граматику, частини слів, читання, мали усно передати зміст прочитаного, письмово викладати свої думки, переказувати прочитані статті тощо⁵⁷⁶.

Учні ЦПШ вивчали російську мову за книгами: "Славяно-русская подвижная азбука" видавництва Синоду, "Азбука русская и церковно-славянская", укладена єпископом Полоцьким Вікторином (Любимовим), "Азбука" священника В. Нікольського, "Русская азбука" П. І. Білого та "Азбука правописания", складена Д. Тихомировим.

Письмо вивчали за книгами В. Гербача "Методическое руководство к обучению письму" (для вчителів), "Руководство к обучению письму — прописи русские", "Русская скоропись", "Прописи и образцы для рисования по клеткам", В. Пожарського "Полный курс русского чистописания". Письмо вважалося самостійним предметом для всіх типів ЦПШ і було розраховане на весь курс навчання: у перший рік вимагалося писати прописами друковані і прописні літери та цифри; на другий рік — письмо букв і цифр у розлінованому зошиті, а потім письмо слів і коротких прислів'їв. У двокласній школі передбачалися вправи і скоропис на нелінованих аркушах, вивчення допустимих скорочень, різних шрифтів.

У 1897 р. на педагогічних курсах учителям ЦПШ Полтавської єпархії рекомендували долучати учнів до самостійних робіт з російської мови, зокрема вчити напам'ять вірші чи прозові уривки, читати про себе легкі за змістом статті, вчити нові слова, які писалися з буквою "Ъ", списувати тексти з книг, записувати завчене напам'ять, писати перевірочні диктанти (диктував інший учень), давати письмові відповіді на запитання прочитаної статті, писати переказ⁵⁷⁷.

Відомо, що у 1908/1909 навчальному році російську мову в ЦПШ Полтавської єпархії вивчали за звуковим методом і, як правило, через два місяці діти вже вміли читати⁵⁷⁸.

У 1913 р. у звіті про стан ЦПШ Полтавської єпархії спостерігач констатував, що учні успішно опанували етимологію і синтаксис російської мови. Учні писали на папері з прямими клітинками, а не косими, як раніше. Школярі полтавської і ромоданівської залізничних ЦПШ, Сампсоніївської ЦПШ біля Шведської могили і Крюківської ЦПШ продемонстрували задовільні і відмінні знання з російської мови.

⁵⁷⁶ Прутавин А. С. Законы и справочные сведения по начальному народному образованию. — СПб., 1904. — С. 403–404.

⁵⁷⁷ Галковский Г. Педагогические курсы для учителей церковных школ Прилукского уезда летом 1897 года // Полтавские епархиальные ведомости. — Часть неофициальная. — 1898. — № 13. — С. 485.

⁵⁷⁸ Отчет о состоянии церковных школ Полтавской епархии в 1908–1909 учебном году // Полтавские епархиальные ведомости. — Часть официальная. — 1910. — № 18. — С. 1151.

Граматику вони засвоїли настільки добре, що без труднощів витримували іспити у різних навчальних закладах (гімназіях, технічних і комерційних училищах)⁵⁷⁹.

Офіційно навчання мало відбуватися російською мовою. Однак священники та вчителі нерідко розмовляли українською й не забороняли цього дітям. На початку революційного ХХ ст. з різних губерній України надходили повідомлення про бажання духовенства і віруючих запровадити викладання українською мовою в церковнопарафіяльних школах і духовних семінаріях. У деяких церковнопарафіяльних школах протягом першого року навчання велося українською мовою й епізодично викладалася історія України. Однак, за словами самих учителів, українізації шкіл найбільше заважала відсутність словників і підручників для учнів та вчителів⁵⁸⁰.

З'їзд учителів ЦПШ, який відбувся 20 квітня 1917 р., постановив розпочати заняття з наступного навчального року українською мовою, а також вжити заходів для забезпечення шкіл навчальною літературою на українській мові⁵⁸¹. На з'їзді також було вирішено просити земську управу зарахувати учителів церковнопарафіяльних шкіл до числа слухачів лекцій з української мови й українознавства.

Такі прояви українського патріотизму в освітній діяльності були поодинокими, позбавленими організованості, вони не стали масовими і мали місцевий характер. Однак вони свідчили про критичне осмислення православним парафіяльним духовенством оточуючої дійсності, бажання навчати дітей рідною мовою, принаймні на початковому етапі.

Отже, можна стверджувати, що вивчення церковнослов'янської мови в парафіяльних школах мало не стільки освітнє, скільки релігійне і моральне значення. Знання церковнослов'янської мови давало змогу дітям читати релігійну літературу, що сприяло їх вихованню в дусі християнських цінностей. Окрім того, вивчення церковнослов'янської грамоти мало цілком практичне застосування у повсякденному житті (читання псалмів, молитов, священних текстів, духовні піснеспіви у церкві тощо). Хоча церковнослов'янська мова була богослужбовою мовою і відрізнялася від розмовної цілим рядом синтаксичних і граматичних форм, однак попри труднощі її вивчення діти долучалися до релігійної літератури. Читання церковнослов'янською мовою відкривало доступ до пізнання богослужіння у сукупності зі Священним Писанням і життями святих. Це допомагало учням розвивати розум, уяву, підтримувало в них потяг до серйозного читання.

Арифметика і геометрія

Заняття розпочиналися з вивчення усного рахування до десяти за допомогою різних предметів (кубиків, сірників, прутиків тощо). Результатом цих початкових

⁵⁷⁹ Отчет о состоянии церковных школ Полтавской епархии за 1911–1912 учебный год // Полтавские епархиальные ведомости. — Часть неофициальная. — 1913. — № 8. — С. 532.

⁵⁸⁰ ДАПО. — Ф. 694. — Оп. 1. — Спр. 136. — Арк. 18.

⁵⁸¹ Коропов Г. Съезд учащихся церковно-приходских школ Полтавского уезда // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. — 1917. — № 9. — С. 728–729.

прими мою мольбу и приношение (Чтв. VIII, 1); источи роду отъ причестныхъ жидъ Тинюхъ (Чтв. VIII, 2); какъ такое пристанище, избави меня отъ непреходимыхъ бедъ грѣха (Сред. VI, 4); прими, Щедре, мое покаяніе и отъкрой и мнѣ, какъ разбойнику, путь въ царство небесное (Чтв. IX, 1, 2)

Е. С.

О языкѣ преподаванія въ малоросійскихъ школахъ.

Тяжелое время переживаетъ наша сельская школа. Священный долгъ каждого, ревнующаго о народномъ образованіи, теперь же часто продумать причины школьнаго, такъ сказать, лихолѣтя и найти средства помочь горю, а такимъ образомъ послужить на благо родины.

Наша еще молодая школа плещетъ теперь того пути, по которому привела бы воспитываемыхъ его гражданъ къ благоденствію. Въ отысканіи этихъ путей люди, стояще у школьнаго дѣла, иногда расходятся въ разныхъ стороны и ведутъ споры о томъ или иномъ средствѣ наилучшей постановки школьнаго дѣла. Совсѣмъ недавно Государь Императоръ въ отбитой телеграммѣ на имя предсѣдателя 1-го Всероссийскаго Съѣзда учителей желаетъ имъ успеха «въ насажденіи и привлеченіи дѣтямъ началъ христіанской нравственности, безграничной любви къ Россіи и преданности Престолу». Вотъ тѣ прочныя основанія, на которыхъ должно утвердить русскую народную школу. Такая школа будетъ любима сердцу русскаго человѣка, что послужитъ вѣрнымъ залогомъ успѣха школьной работы.

Когда задачи школы опредѣлены самимъ Государемъ, остается подумать о томъ, что наилучше будетъ содѣйствовать выполненію этихъ задачъ. Разрѣшеніемъ такого вопроса principally всего займется народному учителю, которому явленія школьной жизни и жизни народа должны быть вѣрны въ такихъ мелкяхъ подробностяхъ, какія ускользаютъ отъ вниманія посторонняго наблюдателя.

тели. Это словобраніе и дастъ мнѣ смѣлость высказаться по волнующему школьныхъ работниковъ вопросу о языкѣ преподаванія въ малоросійскихъ школахъ. Вопросъ этотъ долженъ служить предметомъ, кому дорого школьное дѣло, опредѣляющимъ судьбу Государства.

Прежде чѣмъ обсуждать названный вопросъ будетъ не лишне установить, къ какой національности принадлежитъ малороссъ? Еще со времени признанія вѣрности славянъ, славянскія земли стали называться русскими землями, а обитатели ихъ — Кривичи, Древляне, Поляне и др. — русскими народомъ. Исторія не знаетъ, чтобы населявшій русскую землю народъ куда-либо исчезъ, а на его мѣсто пришелъ другой. Лѣтописецъ называетъ Киевъ матерью русскихъ городовъ, а историки говорятъ о Киевѣ, какъ о русскомъ городѣ, а обитателей земли киевской, — какъ о русскомъ народѣ. Земля славянская была велика и обильна. Изъ исторіи извѣстно, что при князѣ Св. Владиміра границы киевскаго княжества простерлись далеко на востокъ и западъ, сѣверъ и югъ отъ Киева.

Наличность у малороссовъ славянскія (вѣдьма, дождь, оборотень и т. д.), тождественныя съ языческими вѣрованіями славянъ, называвшихся вѣдомъ русскими, также говоритъ о томъ, что малороссы ведутъ свой родъ отъ нихъ. Названіе «малороссъ» позднѣйшаго происхожденія, и этимъ именемъ теперь называютъ себя только сравнительно просвѣщенные изъ малороссовъ, а народъ этотъ имѣетъ мало знакомо, и зоветъ онъ себя русскимъ. Одинъ крестьянинъ Золотоношскаго уѣзда, Полтав. губ., на вопросъ объ имени въ племенномъ отношеніи язычески отвѣчаетъ: «по описи въ настоящее время считаемся мы малороссы» («Что сказано населенію Полтав. губ. о своемъ старомъ бытѣ». Л. В. Падуха. Полтава 1905 г.). Имя «украинецъ» въ приложеніи къ малоросскому народу совсѣмъ ему незнакомо. Въ Полтав. губ. «украинцемъ» зовутъ того, кто ходитъ на заработки въ южныя губервіи, Крымъ и на Кавказъ, а эти мѣста зовутъ «украиной».

У нашихъ предковъ славянъ была одна вѣра, одинъ языкъ. Все потомки, въ томъ числѣ, конечно и малороссы, участвовали отъ нихъ въ національныя достоинства въ томъ видѣ, въ какомъ онѣ были у предковъ. Даль-

числа зъ рівних чисел і розклад числа на рівні частини, розв'язування задач. Затим — ознайомлення з цифрами, знаками, назвами дій, письмові вправи над числами до десяти; рахування десятками до ста, дії над десятками в межах першої сотні. Опанувавши ці дії, школярі мали вчитися рахувати до ста, мільйона, розв'язувати задачі на 4 дії, визначати міри довжини, ваги, часу, сипучих і рідких тіл та монет.

До програми двокласної ЦПШ було додано письмове розв'язування більш складних задач на числа будь-якої величини, квадрати і куби, вираховування площі і об'єму тощо⁵⁸³.

Початкові відомості з арифметики вивчали за підручниками А. І. Гольденберга «Сборник задач и примеров для обучения началам арифметики, в двух выпусках», О. Воронова «Собрание арифметических задач и примеров для народных училищ», Т. Лубенця «Сборник арифметических задач заключающих в себе данные преимущественно из сельского быта».

У 1897 р. у Полтаві відбувся з'їзд спостерігачів ЦПШ і шкіл грамоти, на якому наголошувалося, що в кожній ЦПШ має бути задачник князя В. Тенішева і його праця «Методика по счисленію». Окрім того, у школі мають бути хоча б 10 торгових рахівниць⁵⁸⁴.

Вихованці двокласних ЦПШ Полтавської єпархії арифметику вивчали за підручниками А. Кисельова, О. Малініна і К. Буреніна, В. Євтушевського, І. Верещакіна. Протягом 1911/1912 навчального року школярі настільки добре засвоїли матеріал, що мали швидко розв'язувати задачі на десятинні дробі, вміли визначити відсотки тощо. Геометрію вивчали за Карнаковим⁵⁸⁵.

Арифметичну грамотність учні ЦПШ засвоювали і при вивченні церковнослов'янської мови, оскільки літери мають ще й цифрове значення.

Отже, хоча математичні дисципліни не належали до релігійних, все-таки їхнє значення було вагомим. Вони сприяли пристосуванню школи до реальних потреб населення, адже елементарне вміння рахувати і розв'язувати прості математичні задачі було вкрай необхідно селянським дітям у повсякденному житті.

Історія Росії

Щодо викладання курсу історії Росії у ЦПШ існували різні погляди. Початкові відомості з історії Росії вивчалися у сукупності з історією Руської Православної Церкви. Учнів ознайомлювали з короткими географічними відомостями, необхідними для розуміння знакових подій церковної історії та історії Росії, зокрема з історією Вселенської Церкви до і після хрещення Русі, водночас розглядали політику київських князів.

⁵⁸³ Пругавин А. С. Законы и справочные сведения по начальному народному образованію. — СПб., 1904. — С. 411–412.

⁵⁸⁴ Журналы 1-го съезда наблюдателей школ церковно-приходских и грамоты Полтавской епархии // Полтавские епархиальные ведомости. Часть официальная. — 1898. — №8. — С. 181.

⁵⁸⁵ Отчет о состоянии церковных школ Полтавской епархии за 1911–1912 учебный год // Полтавские епархиальные ведомости. — Часть неофициальная. — 1913. — №8. — С. 533.

Рекомендації полтавського церковного часопису про мову навчання у церковнопарафіяльних школах

вправ мало бути засвоєння дітьми найпростіших арифметичних понять та дій: додавання і віднімання.

У програмі 1886 р. було вказано, що «обучение детей счисленію имеет целью научить их производить с разумением действия над числами и развить в детях навыки прилагать эти действия к решению задач из житейского быта»⁵⁸². Це було важливо, адже елементарні знання з математики дозволяли вирішити багато побутових питань і були необхідним освітнім мінімумом. У повсякденному сільському житті знання з арифметики учні могли застосовувати під час вимірювання площ земельних ділянок, захування грошей, планування витрат, збирання врожаю тощо.

У програму з арифметики для однокласних шкіл було включено усні вправи в межах першого десятка чисел, рахування до 10, додавання і віднімання, складання

⁵⁸² Программы учебных предметов для церковно-приходских школ, утвержденные Святейшим Синодом. — СПб., 1886. — С. 61.

Оскільки не в кожній однокласній ЦПШ можна було знайти вчителя з достатнім рівнем знань для викладання історії Росії, то цей предмет вивчався переважно у двокласних ЦПШ.

У програмі з історії Росії для двокласних ЦПШ зазначалося, що «не вдаваясь в излишние подробности, следует так преподавать главнейшие события отечественной истории и жизнеописания великих русских монархов и их славных сподвижников, чтобы учащиеся прониклись глубоким интересом и участием к этим событиям и сердечно полюбили всех, потрудившихся на благо родины, жертвовавших за нее своим покоем, трудом и жизнью. Из общего хода истории России учащиеся должны вынести твердое убеждение, что наша родина всегда была сильна своею православною верою и единодержавною царскою властью»⁵⁸⁶.

Паралельно з вивченням історії учні отримували необхідні відомості з географії. Зокрема, вчителі подавали короткий огляд земної кулі по глобусу і картах півкуль, описували частини світу, океани, головні моря, ріки, гори й озера земної поверхні, країни і міста.

Курс історії Росії охоплював теми розселення слов'ян, створення Київської Русі і Московського царства, монголо-татарський і литовсько-польський періоди, заснування Російської імперії, діяльність імператорів протягом XVIII–XIX ст.⁵⁸⁷

Історію Російської імперії вивчали за підручниками М. Горбова «Русская история для начальных школ», Ф. Пуциковича «Русская история для народных и других училищ», С. Рождественського «Отечественная история для народных училищ»⁵⁸⁸. Тогочасні підручники ґрунтувалися на концепції загальноросійської історії, що була покликана утвердити ідею позитивної ролі об'єднання східнослов'янських племен під єдиною владою.

Засобами вивчення історії та географії слугували карти, глобус, таблиці, схеми, картини. Так, у Полтаві ЦПШ при Троїцькій церкві, якою опікувалося Свято-Троїцьке церковнопарафіяльне братство, член братства, вдова полковника Антоніна Богаєвич подарувала глобус і географічні карти. Очільник братства священник І. Бельговський придбав для школи годинник, навчальні посібники для вчителя та історичні карти⁵⁸⁹.

Іноді вчителі застосовували метод коментованого читання: давали дітям читати статті історичного і географічного змісту за книгою К. Лукашевича «Сеятель», яка призначалася для учнів третього і четвертого року навчання. Так, у школах Лох-

⁵⁸⁶ Прутавин А. С. Законы и справочные сведения по начальному народному образованию. — СПб., 1904. — С. 416.

⁵⁸⁷ Прутавин А. С. Законы и справочные сведения по начальному народному образованию. — СПб., 1904. — С. 416.

⁵⁸⁸ Программы учебных предметов для церковно-приходских школ, утвержденные Святейшим Синодом. — СПб., 1886. — С. 12, 41, 52, 60, 71.

⁵⁸⁹ Краткий очерк возникновения церковно-приходской школы в приходе Троицкой церкви г. Полтавы и обустройства для нее собственного помещения // Полтавские епархиальные ведомости. — Часть неофициальная. — 1896. — №31. — С. 967.

вицького повіту учні читали статті про головних діячів історії, історичні події, а також розділи з математичної та астрономічної географії та природознавства⁵⁹⁰. Відомо, що учні старших класів ЦПШ м. Кобеляки і Архангело-Михайлівської школи м. Царичанка Кобеляцького повіту при вивченні історії і географії використовували статті з класних книг для читання⁵⁹¹.

Отже, викладали історію Росії у меншості шкіл Полтавської єпархії, переважно у двокласних. Учнім подавали порівняно невеликий обсяг матеріалу, і то за наявності підготовлених учителів і відповідної навчальної літератури. Із загального ходу історії Росії учні мали переконатися, що країна завжди була сильною завдяки своїй православній вірі і єдинодержавній царській владі.

Креслення і малювання. Природничі предмети

Креслення і малювання у ЦПШ належали до необов'язкових навчальних дисциплін. Вивчали їх переважно у двокласних і зразкових ЦПШ Полтавської єпархії, та й то за наявності підготовлених учителів і необхідного приладдя. Зазвичай малювання у ЦПШ означало вивчення іконопису. Викладали цю дисципліну у тих школах, де були талановиті викладачі і здібні вихованці. Як свідчать джерела, викладання малювання було справою окремих ентузіастів.

Якщо іконопис вважався традиційно церковним предметом, то креслення було світською дисципліною в предметному курсі ЦПШ. Цей предмет викладали не лише для хлопчиків, а й для дівчаток. Так, відомо, що у двокласній ЦПШ при Козельщинському Різдва Богородиці жіночому монастирі Полтавської єпархії учениці вивчали креслення (1 урок на тиждень на першому році навчання) і малювання (3 уроки на тиждень на другому році навчання)⁵⁹². Здібні учениці продовжували навчання в монастирській школі іконопису.

У 1897 р. школу відвідав єпископ Полтавський і Переяславський Іларіон (Юшенів). Владика оглянув монастирську живописну майстерню, в якій під керівництвом досвідченого вчителя дівчата навчалися іконопису. Деякі з них уже опанували це мистецтво і писали ікони достатньо майстерно. Уважно оглянувши роботи, святитель Іларіон (Юшенів) дав деякі настанови щодо вибору моделей для написання ікон і висловив побажання, щоб ікони писали в церковному дусі⁵⁹³.

⁵⁹⁰ Отчет о состоянии церковных школ Полтавской епархии в 1909–1910 учебном году // Полтавские епархиальные ведомости. — Часть официальная. — 1911. — №6. — С. 322.

⁵⁹¹ Отчет о состоянии церковных школ Полтавской епархии в 1908–1909 учебном году // Полтавские епархиальные ведомости. — Часть официальная. — 1910. — № 18. — С. 1153.

⁵⁹² Отчет о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Полтавской епархии за 1890–1891 учебный год // Полтавские епархиальные ведомости. — Часть официальная. — 1892. — № 6. — С. 222.

⁵⁹³ Посещение Преосвященнейшим Илларионом, епископом Полтавским и Переяславским Козельщанского монастыря и церковных школ при нем // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. — 1897. — №9. — С. 339.

Наочним приладдям і посібниками для уроків креслення і малювання у жіночій ЦПШ при Козельщинському Різдва Богородиці жіночому монастирі слугували зразки малюнків грубого штриха, самовчитель малювання, креслення і перспективи, елементарний курс малювання по клітинках⁵⁹⁴.

Лінійне креслення учні ЦПШ вивчали за підручниками В. Карнакова і Б. Вулиха. Грунтовно цей предмет викладався в залізничних школах⁵⁹⁵. Курс лінійного креслення передбачав передовсім практичні цілі, а саме:

а) ознайомити учнів з найважливішими площинними формами і навчити дітей креслити за допомогою креслярських інструментів і від руки різні лінії (перпендикулярні, паралельні та ін.) і фігури (трикутники, чотирикутники та ін.);

б) показати учням практичні способи виміру площ, поверхонь і об'ємів тіл за допомогою вимірювальних приладів;

в) ознайомити дітей з найважливішими відомостями з вимірювання ліній на землі і обстеження невеликих ділянок за допомогою мірного ланцюга і простого екера.

Оскільки освоїти лінійне креслення без знання властивостей геометричних форм неможливо, то цей курс у двокласних ЦПШ передбачалося вивчати паралельно з геометрією. Відтак під час вивчення курсу лінійного креслення дітям подавали геометричні теореми, на основі яких виконувалося певне вимірювання.

Пізнання явищ природи розширювало кругозір учнів і збагачувало їх необхідними в житті знаннями. Викладання географії і відомостей про природу здебільшого ґрунтувалося на спостереженні за явищами в навколишньому середовищі і даних дослідів. При підготовці до уроків учитель обдумував програму своїх бесід з учнями, підбирав найбільш показові досліди і готував прилади для їх провадження. Досліди відігравали дуже важливу роль, оскільки допомагали школярам спостерігати, аналізувати побачене і розповідати про це. Демонстрація будь-якого дослідів тривала стільки часу, скільки було необхідно, щоб учні мали змогу добре розглянути, що відбувається, і запам'ятати.

Викладання географії в двокласних ЦПШ, велося на початковому рівні. Йому передувало ознайомлення з природознавством і явищами природи в межах простору, доступного безпосередньо спостереженню дітей.

Природничі предмети у ЦПШ Полтавської єпархії вивчали за книгами О. Малініна і О. Герда та ін. Через нестачу приладів багато уроків носили суто теоретичний характер⁵⁹⁶.

⁵⁹⁴ Отчет о состоянии двухклассной церковно-приходской школы при Козельщанском Богородице-Рождественском общежительном женском монастыре за 1891–92 учебном году // Полтавские епархиальные ведомости. — Часть неофициальная. — 1899. — №20. — С. 975.

⁵⁹⁵ Отчет о состоянии церковных школ Полтавской епархии в 1909–1910 учебном году // Полтавские епархиальные ведомости. — Часть официальная. — 1911. — №6. — С. 322.

⁵⁹⁶ Отчет о состоянии церковных школ Полтавской епархии в 1909–1910 учебном году // Полтавские епархиальные ведомости. — Часть официальная. — 1911. — №6. — С. 322.

Проте вчителів направляли на спеціальні курси, задля набуття навичок у користуванні шкільним знаряддям, яке рано чи пізно мало з'явитися у класах. Свідченням цього є інформація про те, що вчитель Крюківської ЦПШ Кременчуцького повіту Володимир Сімонов перебував на літніх педагогічних курсах з фізики і природознавства, де набув достатнього досвіду для користування фізичними приладами на випадок, якщо такі прилади надійдуть до школи⁵⁹⁷.

А от забезпечити належний рівень викладання креслення і малювання в ЦПШ Полтавської єпархії було непросто. На їх вивчення у ЦПШ відводився лише один урок на тиждень. Однак значення цих дисциплін було велике — вони дозволяли виявити в учнів нахили і таланти, які могли вплинути на їхнє подальше життя і професію. Природничі предмети розширювали світогляд учнів і збагачували їх знаннями, необхідними в повсякденному житті.

Церковний спів

Церковний спів як дисципліна посідав особливе місце у церковно-шкільному житті. Його програма передбачала вивчення і виконання духовних пісень, викладених у церковних книгах. При цьому наголошувалося, що вивчення співу не потребує особливих талантів. Головне — мати гарний голос і музикальний слух. Здібні учні співали на кліросі. Ноти починали вивчати разом із засвоєнням російського і слов'янського алфавіту. Підготовчі заняття з учнями передбачали правильне відтворення звука від нижчих до вищих нот. Звук учитель повинен був відтворити сам, а потім разом з учнем, поки не досягав бажаного результату. Вивчення мелодій відбувалося аналогічним способом. У двокласних ЦПШ учні вивчали більш складні твори церковного співу.

При багатьох однокласних і двокласних школах Полтавської єпархії діяли церковні хори, “развивая великую и сутубую ектении, херувимскую песнь, ныне силы небесные с нами и тропари с кондаками двенадцатых праздников”⁵⁹⁸. Тут учні з гарним голосом і слухом привчалися виконувати найбільш поширені молитви і церковні пісні. Спостерігач церковнопарафіяльних шкіл Полтавської єпархії у 1914 р. наголошував: “Коли в школі співають учні, то вона життєва і цікава, і навпаки, “школа без співів — це школа німа”. Наш народ любить спів і сам бере участь у ньому на великі свята. А скільки справжньої радості відчуває народ при співах школярів у церкві!”⁵⁹⁹

Однак церковні хори були не завжди належно організовані. Через нестачу спеціально підготовлених учителів музики співати вчилися не по нотах, а на слух. Церковний спів вважався у шкільному курсі доповненням до Закону Божого, що зу-

⁵⁹⁷ ДАПО. — Ф. 512. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 92.

⁵⁹⁸ Пясецкий И. Церковно-приходская школа в селе Великом Кобелячке Кобелякского уезда. Исторический очерк по поводу исполнившегося двадцатипятилетия со дня открытия школы // Полтавские епархиальные ведомости. — Часть неофициальная. — 1901. — №9. — С. 423.

⁵⁹⁹ Школа без пения — это маложизненное учреждение, это — школа немая // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. — 1914. — №48. — С. 2676.

мовлено насамперед його релігійною складовою. Співи були нерозривно пов'язані із текстами богослужінь. Це сприяло розвитку сутнісних сил особистості: інтелектуальних, емоційних, вольових, створювало реальну основу для її всебічного виховання. За наявності фахових учителів учні церковнопарафіяльних шкіл виконували твори класиків української та світової музикальної культури Д. Бортнянського, М. Леонтовича, М. Лисенка. Єпархіальні Училищні Ради стежили за тим, щоб навчання церковного співу покращувалося і вдосконалювалося⁶⁰⁰.

Траплялося, що шкільні уроки співів відвідували дорослі. Дослідник М. Куриленко зауважував, що на початку XIX ст. при Петро-Павлівській церкві села Рудівка Прилуцького повіту діяла церковнопарафіяльна школа. Її учні демонстрували на уроках гарні знання, співали злагоджено, впевнено; читали і співали вранішні молитви перед початком занять, а на вечірні молитви збиралися по дзвонику. Ввечері до дітей часто приєднувалися й дорослі.⁶⁰¹

Можна з упевненістю сказати, що учнівські хори ЦПШ існували передусім там, де до цього долучалися шанувальники цього виду мистецтва. Так, відомо, що у ЦПШ при Преображенській церкві села Великий Кобелячок Кобеляцького повіту учитель Костянтин Головков любив і розумів музику та чудово викладав нотний церковний спів. За свою роботу вчитель не отримував заробітної плати, лише кілька разів був нагороджений Кобеляцькою повітовою училищною радою премією із земського бюджету. Саме Головкову належала ініціатива створення шкільного хору. Однак відтоді як він почав готуватися до прийняття священницького сану (був зведений у сан у березні 1888 року), успіхи учнів помітно погіршилися⁶⁰².

З 1888 по 1892 рр. в ЦПШ учителював диякон Григорій Барзилович, який узявся за справу вмילו й енергійно. Він був дуже суворим і вимогливим, часто ставив учням одиниці і навіть нулі. Г. Барзилович також навчав церковному співу і всіляко підтримував церковний хор.

Протягом 1897/1898 навчального року завідуючим і законовчителем при школі був священник Йосиф Пясецький, а вчителями — псаломщик Омелян Мільгевський і його дружина Марія, яка викладала церковний спів. За свою роботу О. Мільгевський одержував 60 руб., а його дружина — 80 руб. на рік від Єпархіальної Училищної Ради.

Отже, церковний спів у шкільному курсі був необхідним доповненням до Закону Божого, зокрема до пояснення богослужіння.

⁶⁰⁰ ЦДІАУ в м. Києві. — Ф. 127. — Оп. 997. — Спр. 159. — Арк. 1–2.

⁶⁰¹ Куриленко М. І. Прилуцьке благочиння: історія, трагедія, відродження. — Чернівці: РВК “Деснянська правда”, 2001. — С. 412.

⁶⁰² Пясецький І. Церковно-приходська школа в селі Великому Кобелячку Кобеляцького уезда. Исторический очерк по поводу исполнившегося двадцатипятилетия со дня открытия школы // Полтавские епархиальные ведомости. — Часть неофициальная. — 1901. — №5. — С. 210–211. — С. 265.

Прикладні уроки (аграрні дисципліни, ремесла і рукоділля, гімнастика та військова справа)

Зважаючи на те, що ЦПШ створювалися переважно в сільській місцевості, актуальність прикладних уроків була надзвичайно високою. Нерідко в педагогічній літературі основними недоліками ЦПШ визнавалися абстрактність навчання і домінування книжних знань. Опрацьовані нами джерела дають підстави частково спростувати таке твердження. Окрім загальноосвітніх предметів, у деяких церковнопарафіяльних школах викладали і додаткові — гімнастику, садівництво, городництво, лісництво, різні види ремесел, рукоділля, бджільництво, палітурну майстерність, плетіння кошиків тощо. Це наближало школу до реального життя.

Рукоділля, зокрема шиття, в'язання, вишивання, крій були визнані як обов'язкові навчальні предмети в жіночих ЦПШ Полтавської єпархії. Для правильного викладання рукоділля було складено програму “Досвідчена майстриня”. Викладачка цього предмета Є. Сезеневська розробила спеціальну методичку, яку за розпорядженням єпископа Полтавського і Переяславського Іларіона (Юшенова) впровадили в жіночі церковні школи єпархії. На уроках дівчатка шили для себе, школи, для парафіяльного храму вишивали покрівці, поручі, рушники⁶⁰³.

Однією з кращих шкіл у Полтавській єпархії вважалася двокласна при Козельщинському Різдва Богородиці жіночому монастирі. Крім обов'язкових предметів, тут дівчатка навчалися кулінарії, рукоділля (шити, в'язати, вишивати), малювання. У 1888 р. при церковній общині було засновано школу іконопису, в якій навчалися майстерності художньо обдаровані сестри. Першим учителем у ній став талановитий майстер-художник, селянин із містечка Карлівка Костянтиноградського повіту Полтавської губернії Г. М. Глущенко. Тут навчали дівчаток шити, в'язати, кроїти, штопати, власноруч виготовляти білизну й одяг. Учениці шили одяг для монастирських стипендіаток. Також в'язали панчохи, шкарпетки, вишивали хрестиком, привчалися шити на швейній машинці. В одній з класних кімнат влаштувалися виставки рукодільних робіт учениць, і всі, хто відвідував школу, насамперед батьки, могли ними помилуватися. Дівчаток привчали до ведення домашнього господарства. Вони щоденно, по черзі, брали участь у приготуванні обідів, випіканні хліба, прибирали, мили, прасували свій одяг і білизну тощо⁶⁰⁴.

Основним же завданням церковнопарафіяльної школи була підготовка учениць, майбутніх дружин і матерів, до подружнього життя, виховання дітей і правильного ведення домашнього господарства.

За ініціативою міського голови м. Полтави В. Трегубова Дума прийняла рішення про щорічне асигнування по 50 руб. на кожну жіночу ЦПШ для винагороду вчи-

⁶⁰³ Отчет епархиального наблюдателя о состоянии церковных школ Полтавской епархии за 1897–1898 учебный год // Полтавские епархиальные ведомости. — Часть неофициальная. — 1899. — №20. — С. 533–534.

⁶⁰⁴ Жук В. Н. Перлина Козельщини / В. Н. Жук, Г. Д. Сердюк. — Полтава: АСМІ, 2007. — С. 53–54.

телькам за викладання рукоділля.⁶⁰⁵ Крім того, Полтавський повітовий відділ Полтавської Єпархіальної Училищної Ради виділяв на кожну жіночу ЦПШ по 5 руб. у рік на закупівлю матерії.⁶⁰⁶

У Литвяківській ЦПШ Лубенського повіту дівчатка шили сорочки і сукні для місцевого дитячого притулку. У багатьох школах матеріал для рукоділля купували батьки учениць. Миргородський спостерігач церковних шкіл повідомляв, що “бывает, что в школьные сумки учениц рукодельные принадлежности раньше и больше попадают, чем книги и учебные принадлежности”⁶⁰⁷. У ЦПШ при Успенській церкві у м. Опішня Зіньківського повіту Полтавської губернії вчителька навчала дівчат рукоділля, для чого було придбано швейну машинку. Рукодільні класи було створено і при Лубенській соборній жіночій ЦПШ⁶⁰⁸.

Серед губерній Лівобережної України, Полтавська посідала перше місце з поширення рукодільних класів для дівчат. Відтак протягом 1895/1896 навчального року рукодільні класи існували при 26 жіночих ЦПШ Полтавської єпархії, зокрема, Гадяцькій Преображенській, Вельбовській і Свинарській Гадяцького повіту, Ковалівській Зіньківського повіту, Єрковецькій, Вороньківській, Бориспільській, Полого-Ясенській, Семенівській і Борисо-Глібській Переяславського повіту та ін.⁶⁰⁹ Протягом 1911/1912 навчального року у жіночих школах м. Яготин, при Козельщинському Різдва Богородиці жіночому монастирі і в Крюківській двокласній ЦПШ заняття з рукоділля велися на основі послідовної програми⁶¹⁰.

21–26 червня 1889 р. було опубліковано “Правила для льготного отпуска из садовых заведений и сельскохозяйственных ферм Министерства государственного имущества растений и семян народным, духовным и другим училищам”. 13–20 вересня 1889 р. з’явилася постанова Святішого Синоду про викладання у школах курсу сільського господарства, в якій акцентовано увагу на тому, що Єпархіальні Училищні Ради при відкритті учительських курсів мали клопотати перед Святішим Синодом про введення курсу сільського господарства в церковно-учительські школи і учительські курси. У лютому 1891 р. було опубліковано постанову Синоду, в якій зверталася увага керуючих єпархіями на практичні заняття учнів ЦПШ із садівництва і городництва, що мали проводитися на присадибних із школами

⁶⁰⁵ ДАПО. — Ф. 512. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 6.

⁶⁰⁶ Там само. — Арк. 59.

⁶⁰⁷ Ольшевский И. Отчет епархиального наблюдателя церковных школ Полтавской епархии за 1898–1899 учебный год // Полтавские епархиальные ведомости. Часть официальная. — 1900. — №14. — С. 309.

⁶⁰⁸ Отчет о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Полтавской епархии за 1890–1891 учебный год // Полтавские епархиальные ведомости. — Часть официальная. — 1892. — №6. — С. 222.

⁶⁰⁹ Отчет о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Полтавской епархии за 1895–96 уч. год // Полтавские епархиальные ведомости. — 1897. — Часть официальная. — №5. — С. 104.

⁶¹⁰ Отчет о состоянии церковных школ Полтавской епархии за 1911–1912 учебный год // Полтавские епархиальные ведомости. — Часть неофициальная. — 1913. — №8. — С. 534.

В сельском церковном пении.

В текущем году для труженников церковно-приходских школ нашей епархии организованы учительские курсы, на которых обращено особое внимание на подготовку учителей к преподаванию пения в школах. Можно надяться, что учителя постараются применить почерпнутое знание на пользу школы и прихода, в нем же пением будут украшать церковные службы сельских храмов. Во многих сельских храмах в настоящее время петь хотя бы скромно организованы хоры. В большинстве случаев пение исполняют псаломщиком с двумя—тремя любителями, которые только наводят скуку на молящихся, всегда с нетерпением ожидающих скорейшего окончания службы. Многие псаломщики готовы всей душой отдаться улучшению церковного пения, но мало знакомые с нотным письмом, должны отказаться от организации хора. Получив подготовку руководить хором, будучи заброшены в село и не имея своих знаний, тоже не далеко уйдут. Помочь этому насущному делу может Епархиальное Начальство, организовав курсы для сельских псаломщиков. Местом для курсов у нас может быть Полтавский Хрестовоздвиженский монастырь. На курсах псаломщики могли бы ознакомиться с надлежащей нотной церковного пения и чтением и почерпнуть теоретические и практические познания по церковному пению. В указании руководителя, приобрели бы и несколько в сельских храмах нотные псаломщики, соответствующее религиозному чувству народа, а не устлаждали бы сурь мужичья «жукуренами», «околокольчиками» и т. п. и т. д. Петербургское епархиальное начальство обратило свое внимание на этот весьма важный вопрос и в настоящее время организовало курсы для сельских псаломщиков.

Псаломщик Сосновка.

ПРОГРАММА

преподавания церковного пения в церковно-приходских школах.

А. ПРОГРАММА ОДНОКЛАССНОЙ ШКОЛЫ.

(2 часовых урока в неделю и 4 подчасовых—по окончанию уроков по другим предметам).

Годъ первый.

Преподовательныя голосовыя упражненія.

Пієніє съ голоса или по наслышкѣ простѣйшихъ церковныхъ пѣснопѣній, сначала объ одной нотѣ (имянь, Господи помилуй, и духови твоему), потомъ о двухъ (Господи помилуй—малое и тройное, Подай Господи, Тебѣ Господи, Слава Тебѣ, Господи, слава Тебѣ, Отче нашъ, Вѣрую во единого Бога), затѣмъ о трехъ (Богородице, Дѣво, радуйся, нѣсколько важнѣйшихъ тропарей на тотъ же гласъ), наконецъ, о четырехъ (Достойно есть, Царю небесный, Спаси, Господи, люди Твоя, и нѣсколько другихъ пѣснопѣній на тѣ же гласы).

Ознакомленіе съ квадратною нотой. Начертаніе и названіе нотъ въ дефактномъ ключѣ. Простѣйшія сочетанія нотъ. Цѣлая, половинная, четверть и осьмая; нота съ точкой. Пієніє тѣхъ же, разученныхъ съ голоса, пѣснопѣній по нотамъ.

Изученіе всей литургіи св. Іоанна Златоустаго.

Годъ второй.

Изученіе простѣйшихъ пѣснопѣній всеночнаго богослуженія, какъ то: Блаженъ мужъ, Свѣте тихій, Богъ

Повідомлення полтавського церковного часопису про викладання церковного співу

земельних ділянках⁶¹¹. Відтоді уроки з садівництва, городництва стали популярними у ЦПШ, хоча систематизованого підходу до їх вивчення у школах Полтавської єпархії не було.

Так, у Сампсонівській ЦПШ, що при Шведській могилі, на околиці Полтави, діти вивчали садівництво, городництво, бджільництво, навчалися палітурній справі — переплітали старі і нові книги, які дарували шкільній бібліотеці, що налічувала 266 назв — 1116 примірників⁶¹². Хлопці у школах опановували ремесло столяра, теслі, чоботаря, лимаря.

⁶¹¹ Исторический очерк развития церковных школ... — СПб., 1909. — С. 53–55.

⁶¹² Жук В. Н. Полтавський Хрестовоздвиженський монастир і пов'язані з ним важливі історичні події. Статті з коментарями та фотоілюстраціями. — Полтава : ТОВ “АСМП”, 2007. — С. 102.

При школі були город, сад, що свідчило про зацікавленість дітей і вчителів прикладними предметами, знання яких можна було використати у повсякденному житті та домашньому господарстві.

У 1891 р. єпископ Полтавський і Переяславський Іларіон (Юшенів) подарував школі пасіку. Догляд за бджолами доручили учням і вчителю Є. Веніамінову, а також священикам В. Павловському й І. Бельговському. Заняття з бджільництва проводилися в позаурочний час. Учителі використовували програму, складену Комісією з бджільництва при Імператорському вільно-економічному товаристві спеціально для шкіл. Хоча ці уроки були не обов'язковими, особливо для молодшої групи, однак їх відвідувало чимало школярів. Уроки з бджільництва чергувалися з уроками з садівництва і проводилися через день. Деякі учні так полюбили цей предмет, що виявили бажання придбати собі посібники з бджільницької справи⁶¹³.

Школярі під керівництвом учителів закладали сади, паркові зони, висаджували квіти біля історичних пам'яток на Полі Полтавської битви. Восени 1892 р. на придбаних трьох десятинах землі поряд із Шведською могилою і на пришкольній ділянці землі біля школи було розбито сад і город. З'явилися парники, розсадники яблунь, груш, слив тощо. Протягом 1892/1893 навчального року школярі висадили 467 тополь, 321 вишню, 53 сливи, 232 груші, 200 верб, 238 кущів червоної смородини, 200 чорної смородини, 500 кущів агрусу, 500 кущів малини, 1500 сосен⁶¹⁴. Заняття з садівництва і городництва учні нерідко відвідували вранці, до початку уроків, або після них, коли не викладали бджільництво. Нерідко можна було спостерігати, як учні зацікавлено слухали розповіді садівника, який ділився з ними своїми знаннями і досвідом.

Садівництво, городництво і бджільництво викладали також в інших ЦПШ Полтавської єпархії: Федіївській чоловічій і жіночій школі Полтавського повіту, Плешканівській Золотоніського повіту. Навесні діти під керівництвом учителя вчилися прищеплювати плодові дерева, розсаджувати молоді деревця і садити город, допомагали на пасіці. Для кращого засвоєння знань було рекомендовано читати книгу О. Бутлерова "Как водить пчел". Крім того, учні навчалися палітурній майстерності⁶¹⁵. Це ремесло, а також ще й малювання, вивчали й учні Полтавської Різдва-Богородицької школи. При Озерянській школі Кобеляцького повіту розбили сад, де учні під керівництвом досвідченого вчителя освоювали технологію облаштування парників, прищеплювання плодкових дерев, привчалися обробляти город і садити

⁶¹³ Из жития ЦПШ Полтавской епархии за 1892–1893 н/р // Полтавские епархиальные ведомости. — Часть неофициальная. — 1893. — №20. — С. 766.

⁶¹⁴ Там само.

⁶¹⁵ Отчет епархиального наблюдателя о состоянии церковных школ Полтавской епархии за 1897–1898 учебный год // Полтавские епархиальные ведомости. — Часть неофициальная. — 1899. — №20. — С. 533.

деревне насіння⁶¹⁶. У ЦПШ при Густинському монастирі Придубського повіту ченці навчали хлопців столярній, кравецькій і шпукатурній справі⁶¹⁷.

Протягом 1895/1896 навчального року в Полтавській єпархії шовківництво викладали лише в одній Крюківській ЦПШ Кременчуцького повіту під керівництвом псаломщика І. Зубковського⁶¹⁸.

Учні Герасимівської ЦПШ Роменського повіту Полтавської єпархії систематично вивчали столярське і теслярське ремесло. Викладав цей курс і опікувався ним помічник учителя Ф. Матвієвський⁶¹⁹. Заняття проводилися після уроків і відвідувало їх 15–18 учнів. Після закінчення навчання при школі залишилося працювати четверо хлопців. У ЦПШ с. Піски Лохвицького повіту викладали шевську справу (шили чоботи). Вихованці ЦПШ при Будинку працелюбства у Полтаві навчалися кошикової, чоботарської, палітурної професії і виготовляти щітки⁶²⁰. Досить популярним серед учнів було ткацьке заняття. Протягом 1901/1902 навчального року учні Іоанніківської церковнопарафіяльної школи с. Чорнобай Золотоніського повіту Полтавської єпархії ткали килими⁶²¹. У Денезькій жіночій ЦПШ Золотоніського повіту, Солоницькій школі Лубенського повіту і в деяких школах Миргородського повіту викладали курс з лісництва, діти вчилися садити і доглядати за деревами. Проводилися і практичні заняття — школярі займалися пророщуванням насіння дерев і овочів, доглядали за деревами, прищеплювали фруктові дерева, працювали на пасіці⁶²².

Напередодні Першої світової війни державне і шкільне керівництво зосереджує увагу на фізичній і військовій підготовці сільських школярів — майбутніх но-

⁶¹⁶ Отчет о состоянии церковно-приходской школ и школ грамоты Полтавской епархии за 1895–96 уч. год // Полтавские епархиальные ведомости. — 1897. — Часть официальная. — №5. — С. 103–104.

⁶¹⁷ Отчет о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Полтавской епархии за 1890–1891 учебный год // Полтавские епархиальные ведомости. — Часть официальная. — 1892. — №6. — С. 222.

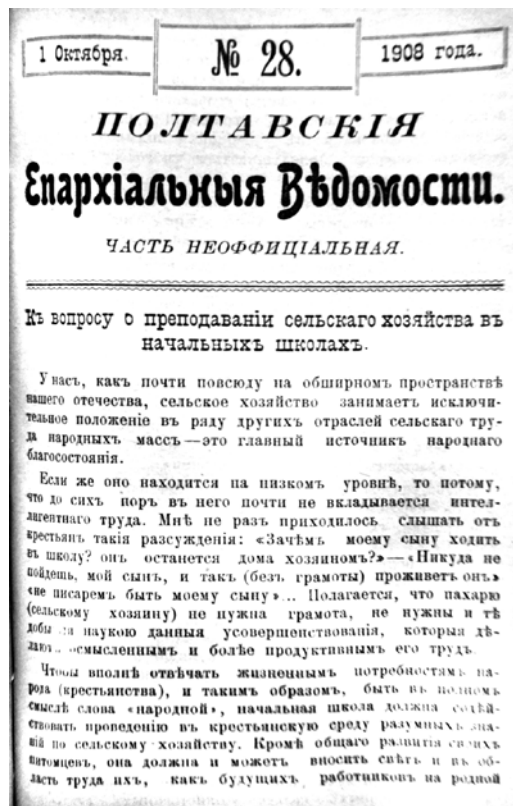
⁶¹⁸ Отчет о состоянии церковно-приходской школ и школ грамоты Полтавской епархии за 1895–96 уч. год // Полтавские епархиальные ведомости. — 1897. — Часть официальная. — №5. — С. 104.

⁶¹⁹ Ольшевский И. Отчет епархиального наблюдателя церковных школ Полтавской епархии за 1898–1899 учебный год // Полтавские епархиальные ведомости. Часть официальная. — 1900. — №14. — С. 306.

⁶²⁰ Отчет епархиального наблюдателя о состоянии церковных школ Полтавской епархии за 1899–1900 учебный год // Полтавские епархиальные ведомости. — Часть неофициальная. — 1901. — №9. — С. 210.

⁶²¹ Ольшевский И. Отчет епархиального наблюдателя церковных школ Полтавской епархии за 1901–1902 учебный год // Полтавские епархиальные ведомости. Часть официальная. — 1903. — №8. — С. 218.

⁶²² Ольшевский И. Отчет епархиального наблюдателя церковных школ Полтавской епархии за 1898–1899 учебный год // Полтавские епархиальные ведомости. Часть официальная. — 1900. — №14. — С. 305–306.

У церковнопарафіяльних школах Полтавської єпархії викладали аграрні дисципліни

вобранців, які захищатимуть Батьківщину. Уроки військової гімнастики запроваджувалися у ЦПШ Полтавської єпархії і були дієвим засобом фізичного гарту учнів. З єпархіальних звітів відомо, що учитель Великокобелячківської школи Кобеляцького повіту Полтавської єпархії О. Мільгевський викладав цей предмет на високому рівні⁶²³. А учні Сампсонівської школи іноді після обіду гуляли, бавилися, займалися гімнастикою і опановували мистецтво військового марширування⁶²⁴.

Протягом 1911/1912 навчального року гімнастику викладали у 4 двокласних церковних школах Полтавської єпархії. У двокласній залізничній школі в Полтавському повіті навчав військової справи унтер-офіцер у запасі⁶²⁵.

Влада, прагнучи залучити більшу кількість учнів до навчання у ЦПШ, ввела пільги щодо військової служби для хлопців-випускників. У дореформену епоху в армії служили довгих 25 років. Випускникам же церковнопарафіяльних шкіл, які зі свідоцтвом закінчували навчання, цей термін скорочували. Але після проведення у 1874 році військової

реформи служба в армії стала значно коротшою і легшою. Учні церковнопарафіяльних шкіл, які завершили курс зі свідоцтвами, тепер служили в піхоті не 6, а 4 роки.

Постановою Синоду від 23–30 липня 1886 р. затверджено “Правила для зразкових початкових шкіл при духовних семінаріях”. У них вказувалося, що для практичного ознайомлення вихованців при кожній семінарії створювалася зразкова однокласна або двокласна ЦПШ. 16 жовтня 1886 р. затверджено Правила видачі

⁶²³ Пясецкий И. Церковно-приходская школа в селе Великом Кобелячке Кобеляцкого уезда. Исторический очерк по поводу исполнившегося двадцатипятилетия со дня открытия школы // Полтавские епархиальные ведомости. — Часть неофициальная. — 1901. — №9. — С. 427.

⁶²⁴ Там само. — С. 767.

⁶²⁵ Отчет о состоянии церковных школ Полтавской епархии за 1911–1912 учебный год // Полтавские епархиальные ведомости. — Часть неофициальная. — 1913. — №8. — С. 534.

свідоцтв про закінчення початкових народних шкіл вихованцям ЦПШ, які бажали при відбуванні військової служби скористатися пільгою.

Однак таких бажаних було небагато. Селяни вважали, що шестирічна служба не є важкою, тому віддавати дітей на кілька років до школи не хотіли. Цю тезу можна підтвердити статистичними показниками по Полтавській єпархії. Протягом 1889/1890 навчального року у Сампсонівській ЦПШ навчалася 29 учнів, закінчили повний курс із правом пільги на відбування воєнного обов’язку 4 учні, тобто 14%; у 1890/1891 навчальному році таких учнів було 11 (із 29 осіб), тобто майже 38%, а протягом 1891/1892 — 12 із 34 учнів, тобто 35%⁶²⁶.

Протягом 1894/1895 навчального року у Полтавській єпархії навчалася 9 327 хлопчиків, із них закінчили навчання з пільгою на відбування військового обов’язку 748 і без неї — 100, тобто всього — 848⁶²⁷. Упродовж 1913/1914 навчального року в однокласних ЦПШ навчався 23041 хлопчик. Із них закінчило школу 2927 хлопчиків⁶²⁸.

Ця інформація дозволяє зробити висновки, що далеко не кожен учень, який навчався у школі, проходив повний курс навчання. Більша половина вибувала з ЦПШ ще до закінчення навчання.

Між тим школа формувала в учнів трудові навички, прищеплювала любов до природи, рідного краю.

Релігійне виховання

Православна Церква протягом майже двох тисячоліть виробила особливі засоби морально-релігійного виховання, власну цілісну систему впливу, кожна ланка якої в поєднанні з іншими повинна забезпечувати духовне становлення людини. Парафіяльні школи були невіддільні від Церкви і мали прищеплювати дітям шанобливе ставлення до богослужінь, щоб участь у них стала внутрішньою потребою серця. Законовчитель Миргородської Воскресенської жіночої ЦПШ зауважував: “... Школа церковная, как и сама Церковь, видит пред собою одну землю, но старается проникнуть в тайны самого неба, и потому она, скорее всякой другой школы, может воспитать желательным образом наших детей”⁶²⁹.

ЦПШ — це той навчальний заклад, де панувала атмосфера благочестя, християнського життя. Вона була тісно пов’язана з буттям парафії. Найбільша відпові-

⁶²⁶ Из життя ЦПШ Полтавської єпархії за 1892–1893 н/р // Полтавские епархиальные ведомости. — Часть неофициальная. — 1893. — №20. — С. 770.

⁶²⁷ Отчет о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Полтавской епархии за 1895–1896 учебный год // Полтавские епархиальные ведомости. Часть официальная. — 1897. — №6. — С. 132.

⁶²⁸ Отчет о состоянии церковных школ Полтавской епархии за 1913–1914 учебный год // Полтавские епархиальные ведомости. Часть официальная. — 1915. — №9. — С. 766.

⁶²⁹ Пивоваров Н. 11 мая в Миргородской Воскресенской женской церковно-приходской школе // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. — 1897. — №16. — С. 610.

дальність покладалася на священика, який мав дбати, щоб його власне життя було зразком, прикладом для учнів.

Навчальний день вихованців ЦПШ починався обов'язковим читанням ранкової молитви. Також молитвою починався і закінчувався кожний урок. У недільні та святкові дні діти разом із батьками відвідували церкву, більш здібні співали й читали на кліросі. Під час постів усі без винятку говіли, сповідувалися і причащалися. Простий народ, який завжди був віруючим, морально-релігійний розвиток своїх дітей усіляко підтримував, бо на той час релігійні принципи залишалися наріжним каменем сімейного виховання. Читання житій святих вважалося невід'ємним елементом правильного розвитку, джерелом позитивних прикладів для дитини. Важливою була участь дітей у церковних святах, хресних ходах, прислуговуванні священику під час служб, читанні та співах на кліросі тощо. Учня ЦПШ Полтавської єпархії безкоштовно роздавали брошури релігійного змісту, хрестики, влаштовували свята морально-етичного змісту.

У 1902 р. інспектор народних училищ Полтавської єпархії постановив: учителям щоденно до початку уроків у кожній школі проводити спільний молебень зі співами, під час якого учні мали читати початкові молитви з Трисвятим по "Отче наш", які завжди передують будь-якому молитвослов'ю. Він рекомендував деякі молитви читати усім класом. Дозволялося допускати старших учнів до читання під час церковного богослужіння⁶³⁰.

Протягом 1897/1898 навчального року у недільні та святкові дні учням ЦПШ Полтавської єпархії Кобеляцького, Лубенського, Переяславського, Придубського, Роменського, Хорольського повітів влаштовували релігійно-моральні читання. Завичай розпочинали їх спільною молитвою, потім священик тлумачив Євангеліє, читав різні тематичні статті чи житія святих і насамкінець знову повторювалося спільне богослужіння. Відомо, що в Кобеляцькому повіті такі читання збирали 100–150 осіб, у Роменському — понад 40⁶³¹.

У 1903 р. Синод затвердив нові програми для ЦПШ, у яких містилися вказівки щодо виконання ранкових і вечірніх шкільних молитв. Учні повинні були обов'язково читати: "Царю Небесний", "Отче наш", "Спаси Господи", "Достойно есть" та тропарі святим, яким присвячені місцеві храми⁶³².

До- і післяурочні молитви, богослужіння у святкові та вихідні дні, читання Євангелія і церковні піснеспіви вихованці церковнопарафіяльних шкіл сприймали не тільки як вияв шкільних порядків, заведених програмою, а і буденного життя. Адже Церква, по суті, була вагомою частиною життя їхніх батьків і суспільства в цілому. Іноді учні церковнопарафіяльних шкіл долучалися до читання псалмів за покійни-

⁶³⁰ ДАПО. — Ф. 706. — Оп. 4.- Спр. 424. — Арк. 61.

⁶³¹ Отчет епархиального наблюдателя о состоянии церковных школ Полтавской епархии за 1897–1898 учебный год // Полтавские епархиальные ведомости. — Часть неофициальная. — 1899. — № 20. — С. 538.

⁶³² Разъяснение по выполнению учебно-воспитательного дела в церковных школах // Полтавские епархиальные ведомости. Часть официальная. — 1904. — № 5. — С. 70.

ками. Їм також було дозволено одягати стихарі під час богослужіння для прислужування у вітварі⁶³³.

Наприкінці XIX — початку XX ст. у педагогічній літературі панувала думка про нерозривний зв'язок релігійного навчання і виховання. Відомий педагог XIX ст. Є. Крижановський вважав, що школа, яка живе одним життям із Церквою, використовує накопичений віками досвід релігійного життя, йде єдино правильним шляхом, має майбутнє. Школа ж, не пройнята церковним духом, де процес морально-релігійного виховання зводиться до декількох уроків Закону Божого, виконує своє виховне призначення формально і не створює необхідних умов для морального становлення молоді. Він писав: "Таким могутнім засобом виховання, яке міститься в нашому богослужінні, не володіє жодне інше християнське суспільство, тим більше жодна наукова система і жодна людська установа"⁶³⁴.

Церковнопарафіяльна школа була справжнім осередком духовності і високої моральності. Значних успіхів у справі навчання і духовного виховання підрастаючого покоління досягла Сампсонівська ЦПШ. Учні тут мали унікальну можливість долучитися до високої духовної культури. Школа діяла при Сампсонівській церкві, закладеній у 1852 р. і розписаній за ескізами відомого художника В. Васнецова продовжувачами його справи.

Шкільний розпорядок у ЦПШ був таким: о 6.00 учні прокидалися в гуртожитку, повторювали уроки, вислуховували одне одного, прямували до школи, де о 7.30 читали почергово ранкову молитву, на якій були присутні вчитель і законовчитель. Після молебну законовчитель читав житіє святого, якого Церква вшановувала того дня. О 21.00. відбувалася вечірня молитва, після якої діти, отримавши благословення законовчителя, йшли спати⁶³⁵. Протягом року всі учні відвідували ранкову і вечірню службу в Сампсонівській церкві.

У класних кімнатах висіли ікони, картини на сюжети з Нового і Старого Завітів, біля яких горіли лампадки. Одну з ікон — преподобних Антонія і Феодосія Печерських — подарував єпископ Іларіон⁶³⁶.

Єпархіальний наглядач ЦПШ Полтавської єпархії, характеризуючи навчально-виховний процес, підсумовував, що вихованці церковних шкіл були більш витривалими і духовно вихованими, шляхетнішими, м'якосердими, ніж інші селянські діти. У школярів не спостерігалось виявів жорстокості, вони не займалися крадіжками, не дозволяли собі "брани, сквернословія и срамных песен"⁶³⁷.

⁶³³ ЦДІАУ в м. Києві. — Ф. 127. — Оп. 776. — Спр. 195. — Арк. 1,11; Там само. — Оп. 38. — Спр. 881. — Арк. 1.

⁶³⁴ Крыжановский Е. М. Основы "Дидактики" в связи с основами церковно-приходской школы // Церковно-приходская школа. — 1889. — Октябрь. — С. 137.

⁶³⁵ Из життя ЦПШ Полтавської єпархії за 1892–1893 н/р // Полтавские епархиальные ведомости. — Часть неофициальная. — 1893. — №20. — С. 767–768.

⁶³⁶ Там само. — С. 773–774.

⁶³⁷ Отчет епархиального наблюдателя о состоянии церковных школ Полтавской епархии за 1899–1900 учебный год // Полтавские епархиальные ведомости. Часть официальная. — 1901. —

Наприкінці XIX — початку XX ст. релігійна освіта і виховання визначалися як взаємодіючі складники єдиного процесу виховання. Вагомим засобом впливу на виховання та розвиток учнів ЦПШ було паломництво до святих місць. Ці подорожі стали дієвим важелем протидії рутині, шаблонності у навчальних закладах.

Як правило, шкільні паломництва відбувалися наприкінці навчального року, у травні-червні, коли вже було тепло. Такі поїздки назавжди закарбовувалися у пам'яті учнів, адже вони переважно вперше у своєму житті залишали батьків, рідні оселі, звичне буденне життя та вирушали у подорож під керівництвом своїх учителів і духовних наставників.

Умовно за напрямками шкільні паломництва можна поділити на піші, у межах своєї парафії чи єпархії; у сусідні губернії; поїздки на далекі відстані.

Серед губерній Лівобережної України Полтавська посідала перше місце за мережею поширення ЦПШ. Відомими центрами паломництва на Полтавщині наприкінці XIX ст. були Козельщинський Різдва Богородиці жіночий монастир, де знаходилася чудотворна ікона Божої Матері, яку віруючі називали "Заступницею і Похвалою землі Полтавської", Полтавський Хрестовоздвиженський та Мгарський Свято-Преображенський чоловічі монастирі.

Слава про Козельщинський Різдва Богородиці жіночий монастир линула далеко за межі єпархії. Заснований наприкінці XIX ст., він був наймолодшим серед монастирів, що існували у Полтавській єпархії в дореволюційні роки. Свого часу обитель була значним духовним, культурно-освітнім і благодійним центром. Існують відомості, що багато вчителів ЦПШ, прагнучи ознайомити своїх вихованців із цим духовним куточком краю, організовували до Козельщини паломництва, хресні ходи, екскурсії. Зокрема, 9 травня 1897 р. в церковнопарафіяльній школі с. Комарівка Кобеляцького повіту закінчився навчальний рік. Шість учениць школи отримали посвідчення про закінчення курсу навчання, решта показала хороші знання на екзаменах. Щоб зробити дітям наприкінці навчального року якийсь подарунок, учитель Григорій Насветов організував паломництво до Козельщини на поклоніння образу Божої Матері. Раніше, весною 1891 р., працюючи народним учителем у с. Чорбівка, він з кількома хлопчиками та дорослими жителями села відвідали Козельщину. Цього разу побажали взяти участь у паломництві і дівчатка, багатьом із яких не виповнилося 10 років. Юних прочан погодилися супроводити 6 дорослих чоловіків — півчих місцевого церковного хору — та 2 віруючі жінки. Очолювали групу паломників викладач Закону Божого у школі Г. Насветов, учительки ЦПШ С. Шамраєва та народного училища А. Черемхович⁶³⁸.

Діти, навіть найменші, попри дощову погоду, всю дорогу йшли пішки. З цікавістю розглядали довкола все, що траплялося на шляху, приміром, потяги, які дехто з учнів бачив уперше. Нарешті паломники прибули до обители, де їх сердечно зустрічали насельниці монастиря разом з ігуменею Олімпіадою, скарбником

№9. — С. 236.

⁶³⁸ Насветов Г. Хождение на богомолье в Козельщинскую обитель // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. — 1897. — №17. — С. 651.

матір'ю Анфірою і священнослужителями. Два дні їх гостинно приймали, годували обідом у ідальні жіночої монастирської школи. Діти і вчителі були присутніми на богослужіннях у храмах, оглядали монастир. Краса і велич обители, чудовий спів сестер, сердечний прийом — все це справляло незабутнє враження. Дітям подарували хрестики, іконки, солодоці. За їхніми словами, вони почувалися як у раю, їм не хотілося залишати монастир.

Повертаючись додому, юні прочани, переповнені почуттів, ділилися враженнями, навіть не звертаючи уваги на дощ, який двічі заставав їх у дорозі. Почувши знайомий спів, назустріч їм висипали рідні, односельці. На очах у паломників, їхніх рідних і близьких блищали сльози радості. Діти розійшлися по домівках щасливі, веселі, несучи дарунки, отримані в обители.

Не менш цікаво розповів у часописі "Полтавские епархиальные ведомости" козельщинський священник Ф. Зубковський про те, як відвідали обитель паломники — учні та вчителі Шилівської ЦПШ Зіньківського повіту Полтавської губернії. Він пише, що 3 травня 1899 року мешканці Козельщини, які вже готувалися до сну, почули гучний спів. Співали по-церковному, вже біля самих стін обители було чітко чути: "Радосте наша, избавь нас от всякого зла и утоли наши печали!" Хоча імла майже зовсім оповила землю, але у слабкому світлі молодого місяця вдалині можна було узріти численні постаті тих, хто співав. Паломників було багато. Вони прямували до Козельщинського монастиря і співали так натхненно, що той гармонійний спів линув до неба.

Обитель не готова була прийняти таку велику кількість гостей, тож там відразу заклопоталися, аби швидше розмістити майже 400 богомольців. У супроводі священника вони здолали хресним ходом шлях у 43 версти.

З'ясувалося, що у Шилівці ініціаторами ходи також виявилися учні та вчителі місцевих церковнопарафіяльних шкіл, до яких приєдналося близько 300 віруючих односельців. Дізнавшись про це, місцевий священник, о. Автоном, щоб надати ході більшої урочистості і значимості, запропонував узяти з храму хрести, хоругви та невелику Козельщинську ікону Божої Матері. Коли богомольці проходили крізь села і хутори, місцеве населення зустрічало їх із захопленням, давало гроші на молитви, пов'язувало хрести і хоругви вишитими рушниками. До паломників приєдналося ще близько 100 осіб і, таким чином, до монастиря прибуло вже понад 400 прочан.

В обители всі були радо схвильовані приходом цих пізніх і численних гостей. Годували їх, пригощали чаєм. Матюшка ігуменя подарувала дітям хрестики, ікони та гостинці. Із задоволенням слухала, як вони виконували релігійні пісні. На третій день паломники хресним ходом під передзвін монастирських дзвонів вирушили у зворотню путь, несучи з собою Козельщинську ікону Божої Матері, яку з ініціативи свого священника купили в обители за 130 руб. Дивлячись на неї, вони співали: "Радосте наша, избавь нас от всякого зла и утоли наши печали!"⁶³⁹. З цією піснею-

⁶³⁹ Зубковський Ф. Необычайное паломничество // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. — 1899. — №17. — С. 699.

молитвою вони вийшли з обителі, і до Козельщини ще довго долітав чудовий духовний спів.

Часто вчителі та священники організували паломництво по святих місцях Києва як одного з прадавніх духовних центрів, де знаходилися знамениті Софійський собор, Києво-Печерська Лавра та інші святині, до яких прагнули потрапити прочани.

14–19 червня 1903 р. 50 учнів і 5 наставників Хаєнківської і Вороньківської церковних шкіл Полтавської єпархії, щоб вклонитися святиням, у супроводі своїх наставників завершили паломництво до Києва. Організував його священник М. Раєвський. Учні протягом чотирьох днів оглянули храми Києва, говіли в Києво-Печерській Лаврі, де їм подарували хрестики, поклонилися мощам святих. Діти були в захопленні від міста, де побачили чимало дивного, наприклад, каталися на пароплаві по Дніпру та трамваї⁶⁴⁰.

Священник К. Чеберда у 1903 р. організував паломництво учнів ЦПШ хутора Верескуни Прилуцького повіту Полтавської єпархії до Києва. Діти оглянули Києво-Печерську Лавру, Михайлівський і Софійський собори, а на Володимирській гірці — пам'ятник князю Володимирі, побували на виставці в історичному музеї. Після відвідин учнями Софійського собору о. К. Чеберда писав, що своїх хористів він поставив біля хору пана Калішевського і вони отримали високу естетичну насолоду та багато чого навчилися, слухаючи церковний пісенств у чудовому виконанні⁶⁴¹.

У 1904 р. 27 учнів і 3 вчителі ЦПШ містечка Сенча Лохвицького повіту Полтавської губернії відвідали Київ. Там вони побували в Києво-Печерській Лаврі, на Аскольдовій могилі, оглянули Миколаївський військовий собор, Володимирський собор, де вклонилися мощам святої Варвари, Михайлівський монастир, Золоті Ворота, приміщення Київського університету Святого Володимира, на Подолі — Братський і жіночий Флорівський монастирі, Андріївську церкву, Софійський собор, пам'ятник Богданові Хмельницькому⁶⁴².

Для жителів сіл і хуторів паломництва їхніх дітей були важливою подією, тому що селянське життя не вирізнялося різноманітністю, тяжка праця забирала багато сил і часу. Тому батьки раділи, що їхні діти мали змогу вирватися з повсякденних буднів та відвідати святі місця. Коли діти поверталися з мандрівки, односельці зацікавлено розпитували їх про побачене і почуте під час поїздки.

У Полтавській єпархії часто організували паломництва за межі губернії, на далекі відстані. У 1912 р. завідувач Ромоданівської друтокласної залізничної ЦПШ

⁶⁴⁰ П-ий Н. С. Паломничество в г. Киев // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. — 1903. — №22–23. — С. 997.

⁶⁴¹ Чеберда К. Образовательная экскурсия в г. Киев и Чернигов церковно-приходской школы х. Верескунов Прилуцкого уезда // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. — 1903. — № 24. — С. 1033, 1036.

⁶⁴² Савченко А. Общеобразовательная экскурсия учащихся и учащихся Николаевской церкви церковно-приходской школы местечка Сенчи Лохвицкого уезда Полтавской епархии в город Киев // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. — 1904. — № 26. — С. 1003.

священник Олексій Васильович Станіславський влаштував своїм вихованцям паломництво по святих місцях м Белгород. Діти побували у Свято-Троїцькому соборі, приклалися до мощів святителя Іоасафа Белгородського, на зворотному шляху відвідали Полтаву, зокрема Сампсонівську церкву та Хрестовоздвиженський монастир⁶⁴³. А наступного 1913 р. учні та вчителі цієї школи, очолювані священником О. Станіславським, здійснили паломництво до Лубенського Спасо-Преображенського монастиря⁶⁴⁴.

У 1915 р., вихованці Полтавської двокласної церковнопарафіяльної залізничної школи з ініціативи завідуючого М. Уловича, попечителя школи інженера В. Боровка та членів учительської корпорації звершили паломництво на Соловецькі острови⁶⁴⁵.

Паломництва та екскурсії сприяли не лише розширенню світогляду учнів церковнопарафіяльних шкіл, але і їхньому духовному та естетичному вихованню. Наприклад, священник Ф. Булдовський під час організованого ним паломництва вихованців Маячківської ЦПШ Полтавської єпархії до Києва ознайомив їх з Києво-Печерським патериком. У своїх враженнях від цієї поїздки він зауважував, що бесіда не залишиться марною і безслідною. Великі християнські чесноти: любов, віра, скромність, смирення, — втілені в живих образах давніх подвижників, назавжди закарбуються в серцях юних слухачів і принесуть бажані результати⁶⁴⁶.

Нерідко на шкільні паломництва жертвували кошти попечителі шкіл, благодійники, приватні особи. Зокрема, попечитель однієї з ЦПШ Полтавської єпархії Василь Львович Величко організував паломництво 62 учнів до Чернігова. Усі витрати він узяв на себе і на згадку кожному учневі подарував ікону святителя Феодосія Чернігівського⁶⁴⁷.

Таким чином, паломництва до святих місць справляли великий емоційний вплив на учнів, сприяли їхньому релігійно-моральному вихованню. Діти залюбки оглядали історичні місця, ознайомлювалися із залишками старовини, що мало освітнє значення, а милування красою рідної природи, спілкування між собою учнів і вчителів згуртовувало, духовно об'єднувало колектив. Це сприяло фор-

⁶⁴³ Щербина Ф. Паломничество учащихся и учащихся Ромодановской второклассной церковно-приходской железнодорожной школы в г. Белгород и посещение г. Полтавы // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. — 1912. — № 24. — С. 1566,1572.

⁶⁴⁴ Щербина Ф. Паломничество учащихся и учащихся Ромодановской церковно-приходской железнодорожной школы в Лубенский Спасо-Преображенский монастырь. // Полтавские епархиальные ведомости. Часть официальная. — 1914. — №24. — С. 2084.

⁶⁴⁵ Паломничество Полтавской двухклассной церковно-приходской железнодорожной школы на Соловецкие острова // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. — 1915. — №7. — С. 604.

⁶⁴⁶ Коропов М. Путешествие учеников и учениц Маячской церковно-приходской школы к Киевским святыням // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. — 1897. — №24. — С. 910.

⁶⁴⁷ Раевский М. Паломничество школы в Чернигов // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. — 1904. — №1. — С. 13.

муванню в учнів таких моральних рис, як товарицькість, взаємодопомога, дружба, вихованість, щирість. Читання житій святих, участь у хресних ходах, церковних співах були елементами морального виховання учнів, джерелом позитивних для них прикладів, хоча головна мета паломництва все-таки була релігійна — вклонитися святиням.

Позашкільне виховання учнів

Освітня програма ЦПШ ввібрала в себе вивчення творів класиків літератури, а також відзначення пам'ятних подій, дат. Так, учні жіночої двокласної ЦПШ при Козельщинському Різдва Богородиці жіночому монастирі читали твори О. Пушкіна, М. Гоголя, І. Тургенева⁶⁴⁸. У 1901 р. в зв'язку з 50-річчям від дня смерті видатного письменника М. Гоголя школам розіслали його твір "Размышление о божественной литургии"⁶⁴⁹. У 1912 р. церковнопарафіяльні школи Полтавської єпархії організували ювілейне святкування, присвячене пам'яті М. Ломоносова⁶⁵⁰. Відзначали і пам'ятні дати, які були обов'язковими для святкування у всіх школах. Наприклад, 19 лютого — день звільнення селян від кріпосного права (постанова Синоду від 18–25 травня 1890 р.). 11 травня — день пам'яті святих Кирила та Мефодія (за постановою Синоду у церквах правили молебні на їх честь). На Різдво Христове і новорічні свята у школах влаштовували різдвяну ялинку, ходили по селу колядували, щедрували.

Світські діячі звинувачували ЦПШ у надмірній церковності, відокремленості від реального життя. Однак вищенаведені факти свідчать, що в тих церковнопарафіяльних школах, де навчально-виховний процес був поставлений на достатній рівень, учні вивчали не лише релігійні дисципліни, але і твори класиків російської літератури, що свідчить про належну підготовку дітей. Звісно, далеко не кожна школа так успішно вирішувала навчально-виховні завдання.

Серед методів позакласного виховання учнів — збір коштів, продуктів харчування, теплих речей для підтримки солдатів у період Першої світової війни, догляд за пораненими у військовому шпиталі. Цим активно займалися у позаурочний час, наприклад, учні Сампсонівської ЦПШ.

Не залишалася поза увагою вчителів і організація дозвілля дітей. Приміром, учні залюбки брали участь у позакласних іграх, які влаштовувалися за участі само-

⁶⁴⁸ Отчет о состоянии церковных школ Полтавской епархии за 1911–12 учебный год // Полтавские епархиальные ведомости. Часть официальная. — 1913. — № 8. — С. 535.

⁶⁴⁹ Ольшевский И. Отчет епархиального наблюдателя церковных школ Полтавской епархии за 1901–1902 учебный год // Полтавские епархиальные ведомости. Часть официальная. — 1903. — № 5. — С. 113.

⁶⁵⁰ Отчет о состоянии церковных школ Полтавской епархии за 1911–12 уч. год // Полтавские епархиальные ведомости. Часть официальная. — 1913. — № 13. — С. 927–928.

го вчителя. Про такі методи виховання, які застосовували у Великокобелячківській ЦПШ Кобеляцького повіту, згадують "Полтавские епархиальные ведомости"⁶⁵¹.

Відомий діяч ЦПШ В. Давиденко зазначив, що у ЦПШ також святкували день заснування школи, день початку і закінчення занять, прикрашання ялинки, початку паломництва, садіння дерев — навколо школи, на могилах родичів, пустирях, берегах річок, вулицях і майданах тощо⁶⁵².

Учителі ЦПШ привчали дітей дотримуватися норм гігієни, передусім утримувати в зразковій чистоті шкільні приміщення, залучаючи їх до прибирання в школі, стежити за своєчасним забезпеченням школи свіжою гарячою водою тощо. Дівчаток навчали веденню домашнього господарства, ознайомлювали їх як майбутніх матерів з основами санітарно-гігієнічних норм⁶⁵³.

Отже, навчально-виховний процес учнів ЦПШ відбувався не лише на уроках, а й в позаурочний час. Учителі влаштовували позаурочні години, організовували паломництва, свята, проводили бесіди. Такі виховні заходи позитивно впливали на дітей, виховували у них почуття колективізму, взаємодопомоги, долучали до християнських цінностей.

Шкільна дисципліна

Рівень шкільної дисципліни зумовлює якість будь-якого навчально-виховного процесу. Дотримання чітко встановленого порядку можна вважати однією зі складових концепції виховання учнів ЦПШ. За словами педагога М. Горбова, дух, що панував у народних училищах кінця XIX ст., свідчив про корінну помилку системи виховання: покаранню надавали занадто великого значення. Дуже поширеними були такі ексцези як стояння у кутку, на колінах, позбавлення обіду, стусани, різки. Зловживання фізичними діями можна вважати віддунням старих часів, коли учнів сікли різками, коли погляди на виховання і ставлення до дітей були іншими, коли зосереджувалися швидше на забороні, ніж на позитивному у вихованні. М. Горбов рекомендував організаторам, учителям ЦПШ вдаватися до фізичних покарань у найлегших формах лише тоді, коли всі інші засоби будуть вичерпані⁶⁵⁴.

Судячи з опрацьованих нами звітів єпархіальних спостерігачів ЦПШ, успіхи в освіті були задовільні. Навчальні програми виконувалися. Вчителі прагнули до того, щоб школярі не просто зазубрювали матеріал, а розуміли його. До порушників дисципліни вживали наступних заходів: догана наодинці й за присутності учнів,

⁶⁵¹ Пясецкий И. Церковно-приходская школа в селе Великом Кобелячке Кобеляцкого уезда. Исторический очерк по поводу исполнившегося двадцатипятилетия со дня открытия школы // Полтавские епархиальные ведомости. — Часть неофициальная. — 1901. — №9. — С. 427.

⁶⁵² Давыденко В. Церковно-приходская школа. — Х., 1903. — С. 36.

⁶⁵³ ДАПО. — Ф. 706. — Оп. 4. — Спр. 424. — Арк. 473.

⁶⁵⁴ Теоретико-методичні основи християнської педагогіки. Історико-педагогічний аспект. Монографія / Д. Т. Тхоржевська, І. Я. Мишишин, Ю. А. Щербак. — Тернопіль: Підручники і посібники, 2002. — Частина I. — С. 26–27.

позбавлення місця на певний час, залишення після уроків, заборона грати у спільні ігри. А ще дітей ставили у куток, позбавляли обіду та викликали батьків до школи. Деяких дітей вирізняли неухайністю, ухилянням від відвідування школи, неохайністю, грубістю у ставленні до товаришів, упертістю, неповагою до старших. Однак учителі докладали зусиль до усунення таких негативних проявів поведінки учнів.

ЦПШ не стільки давали освіту, скільки привчали учнів дотримуватися морально-етичних норм і правил поведінки в соціумі, виховували у них набожність і благочестя. Суворі правила поведінки встановлювалися як для вчителів, так і для учнів. Учителям заборонялося залишати під час уроків школу з будь-яких причин, а в позаурочний час — село, вживати до учнів фізичні покарання або їх ображати. Постановою Синоду від 16–30 січня 1891 р. використання тілесних покарань до учнів ЦПШ вважалося неприпустимим⁶⁵⁵.

Втім, як свідчать документи, екзакуції щодо учнів все-таки застосовувалися. Так, на початку ХХ ст. про вчительку ЦПШ при Преображенській церкві села Великий Кобелячок Кобеляцького повіту Полтавської єпархії Олександрю Соловійову один із учнів писав: "...была очень добрая, внимательная, отзывчивая, старалась вложить ученикам в душу все, что она сама знала; но иногда к тем ученикам, которые не хотели заниматься, не хотели ее слушать, принимала меры, вплоть до телесных наказаний. Линейкой по развернутой учеником ладони была беспощадно, хотя это было очень редко и с немногими учениками. Дисциплина была исключительная. В классе во время занятий было очень тихо <...>. Ученики любили и уважали ее..."⁶⁵⁶.

Шкільна дисципліна залежала від багатьох чинників: домашнього виховання учнів, відносин у родині, вчительської майстерності і вміння тримати увагу аудиторії тощо.

Єпархіальна Училищна Рада вказувала, що дієвими засобами зміцнення учнівської дисципліни є особистий приклад учителя, вироблення повсякденних, систематичних навичок і умінь шкільної діяльності, розумне поєднання заохочень і покарань. У вигляді заохочення передбачалися похвали, доручення виконання позачергових обов'язків чергового, похвальні листи і книги, прогулянки з учителем тощо. Як покарання для недбайливих учнів категорично заборонялося принижувати дітей і жорстоко з ними поводитися, виганяти з класу і школи, примушувати читати псалми в позаурочні години, позбавляти їжі, прогулянок, бити лінійкою по руках, ставити в куток і на коліна.

Народні читання в церковнопарафіяльних школах

У "Положенні про церковні школи відомства православного віросповідання" 1902 р. було прописано, що при ЦПШ з дозволу Єпархіальної Училищної Ради мо-

⁶⁵⁵ Исторический очерк развития церковных школ... — СПб., 1909. — С. 56.

⁶⁵⁶ Цит за: Гужва Ю. М. Преображенська церква в с. Великий Кобелячок Новосанжарського району Полтавської області / Ю. М. Гужва. — Полтава : Дивосвіт, 2004. — С. 34–35.

гли проводитися додатково уроки для дорослих, народні читання та співбесіди, а також курси з навчання церковних співів і ремесел. Церковнопарафіяльні школи навчали не лише дітей парафіян, але й займалися ліквідацією неграмотності серед дорослого населення, що було важливо на той час.

Паралельно з розвитком церковнопарафіяльних шкіл у другій половині ХІХ — ХХ ст. в українських єпархіях спостерігався інтенсивний розвиток церковних братств. Церковні православні братства, що відродилися та набули поширення, мали історичні відмінності від своїх попередників — відомих середньовічних громадсько-політичних і культурно-освітніх організацій. Законодавчим підґрунтям утворення братств стали, затверджені 8 травня 1864 р. імператором Олександром ІІ "Основные правила для учреждения Православных Церковных Братств". Згідно з "Правилами..." заснувати братство можна було лише з благословення єпархіального архієрея і після затвердження губернатором. При цьому не допускалося жодних винятків із цих правил; діяльність братств певною мірою базувалася лише на потребах певного регіону.

Культурно-освітня діяльність братств була спрямована на відкриття і підтримку церковнопарафіяльних шкіл, а також на організацію публічних народних читань. Окрім того, вони надавали значну матеріальну допомогу церковнопарафіяльним школам.

Проблема народних читань як організаційної форми позашкільної освіти в другій половині ХІХ ст. спричинила активну дискусію. Так, на початку 1860-х рр. виникла так звана "теорія морального впливу" на громадську думку, зміст якої полягав у тому, щоб перетворити пресу на провідника урядових поглядів⁶⁵⁷. На практиці вона не дала бажаних результатів, але в майбутньому державні діячі намагалися використати основні її постулати. Видавалося багато книг для народу, обговорювалися їхні жанри і тематика. Використовували в своїй діяльності зазначений засіб просвітницької діяльності також православні братства Лівобережної України.

Приміщеннями для народних читань зазвичай слугували парафіяльні церкви та належні їм споруди або церковнопарафіяльні школи, приміщення адміністративних будівель, середніх навчальних закладів тощо. Так, читання Лубенського єпархіального братства в різні роки проводилися в приміщенні духовного училища, братської учительської і зразкової шкіл, земської управи, комітету піклування про народну тверезість⁶⁵⁸. У теплу пору року релігійно-моральні читання могли проводитися просто неба. Наприклад, Покровське братство с. Рунівщина Костян-

⁶⁵⁷ Патрушева Н. Г. Теория "нравственного влияния" на общественное мнение в правительственной политике в отношении печати в 1860-е гг. / Н. Г. Патрушева // Книжное дело в России во второй половине XIX — начале XX в.: Сборник научных трудов / Сост. В. Е. Кельнер, И. И. Фролова. — СПб. : Российская национальная библиотека, 1994. — Вып. 7. — С. 37.

⁶⁵⁸ Лубенское Иоанно-Предтеченское братство в 1903 — 1904 гг. // Полтавские епархиальные ведомости. — 1905. — Часть официальная. — №14. — С. 300.

тиноградського повіту Полтавської губернії у 1898 р. організувало читання на церковному погості⁶⁵⁹.

Братства намагалися розширювати слухацьку аудиторію своїх читань, тому проводили їх і для робітничого класу.

Варто зазначити, що релігійно-моральні читання для народу розкривали основи християнської етики та віровчення, роз'яснювали зміст церковного богослужіння, таїнств і обрядів. Також темами для читань були життя святих, витяги з річного циклу євангельських і апостольських читань та їх тлумачення, розповіді з Біблії, історії Святої Православної Церкви.

Церковнопарафіяльні школи, окрім того, що давали початкову освіту дітям, ще й виконували роль проповідника тверезого способу життя серед дорослого сільського населення. При школах влаштовувалися народні читання про шкідливий вплив алкоголю на організм людини. Також церковнопарафіяльні школи вели роз'яснювально-профілактичну роботу серед населення щодо зниження дитячої смертності, поширення санітарно-гігієнічних знань. Для цього вчителі церковних шкіл організували спеціальні бесіди, читання для учнів і дорослого населення, де пояснювали, як доглядати за дітьми, особливо за немовлятами. При ЦПШ влаштовували дитячі ясла, де матері залишали своїх дітей, ідучи на роботу⁶⁶⁰.

Деякі народні читання торкалися тем християнських норм поведінки, зокрема протидії хуліганству, необхідності припиняти роботу, як-от торгівлю, у недільні дні та православні свята тощо. Окремим циклом подавалися так звані "Палестинские чтения", що містили відомості про географію, історію та сучасні події в Палестині, а також про вшанування Церквою місцевих святинь тощо.

Під керівництвом священика Георгія при ЦПШ на хуторі Пасішних, що відносилася до Великокобелячківської Преображенської церкви, у недільні та святкові дні влаштовувалися релігійно-моральні читання та позабогослужбові бесіди, на яких роз'яснювалися тексти Євангелій, значення свят, життя святих тощо⁶⁶¹.

Завдяки широкій тематиці народні читання використовувалися задля реалізації різних задач. Зокрема, вони розглядалися як превентивна міра проти збільшення кількості неофітів православних і протестантських деномінацій і сект, тобто мали місіонерський характер. Окрім того, завдяки читанням поширювалися ідеї самодержавства і патріотизму. Учителі читали короткі курси чи присвячували окремі

⁶⁵⁹ Отчет о состоянии и деятельности Полтавского епархиального Свято-Макарьевского братства за 1898 г. // Полтавские епархиальные ведомости. — 1899. — Часть официальная. — №28. — С. 846.

⁶⁶⁰ ДАПО. — Ф. 706. — Оп. 4. — Спр. 424. — Арк. 473.

⁶⁶¹ Отчет епархиального наблюдателя церковных школ Полтавской епархии за 1901–1902 уч. год // Полтавские епархиальные ведомости. — 1903. — Часть официальная. — №8. — С. 232.

лекції історії Російської імперії. Тому проведення публічних читань заохочувалося єпархіальною та державною владою⁶⁶².

Під час Першої російської революції 1905–1907 рр. у ЦПШ Полтавщини відбувалися народні читання з антиреволюційним змістом.

Варто зазначити, що народні читання проводилися за схожою схемою. Керівні органи братств повідомляли про майбутні читання у різний спосіб. Наприклад, рада Полтавського єпархіального братства про час та місце богословських читань заздалегідь друкувала повідомлення в газетах "Полтавский вестник" та "Полтавский голос". Також для ознайомлення з їх змістом у цих газетах або окремими відтисками друкувалися конспекти або програми читань.

Переважна більшість народних читань була безкоштовною для відвідувачів, однак деякі братства, щоб компенсувати частину витрат на їх проведення, встановлювали вхідну плату. Так, Полтавське єпархіальне братство брало плату за відвідування організованих ним богословських читань лише за сидіння у перших чотирьох рядах, ціна яких коливалася від 20 до 50 коп. Проте виручених від читань коштів зазвичай вистачало лише на покриття половини витрат.

Народні читання відбувалися у недільні та святкові дні між 16.00 і 18.00. Про це сповіщав парафіянам святковий церковний передзвін. Зазвичай братства намагалися організувати читання тривалістю близько години, щоб утримати в напрузі слухацьку аудиторію. З цією ж метою читання супроводилися хоромим співом. Його виконували церковні чи учнівські хори церковнопарафіяльних шкіл, залежно від того, де проходило релігійно-моральне читання. Під час читань у м. Полтаві в районі Павленок та Подолу, організованих радою Полтавського єпархіального братства, учні обох шкіл, де відбувалися читання, декламували вірші, співали псалми та російські пісні, які мали викликати патріотичні почуття⁶⁶³.

Підвищувало слухацький інтерес використання для ілюстрації читань зображень проекційного апарата, або так званого "чарівного ліхтаря", який на той час вважався незвичним явищем для пересічного глядача. Тому з появою такого технічного засобу кількість зацікавлених відвідувачів на братських читаннях значно зросла. Лубенське єпархіальне братство у 1901–1902 рр. придбало новий "чарівний ліхтар" вартістю 130 руб., тому майже всі читання супроводилися демонстрацією відповідних до теми зображень⁶⁶⁴.

З огляду на те, що проекційний апарат середньої якості коштував не менше 40–50 руб., що було поза межами бюджету більшості церковнопарафіяльних

⁶⁶² РДА СПб. — Ф. 187. — Спр. 3029. — Арк. 2.

⁶⁶³ Отчет о состоянии и деятельности Полтавского епархиального Свято-Макарьевского братства за 1915 г. // Полтавские епархиальные ведомости. — 1917. — Часть официальная. — №4. — С. 315.

⁶⁶⁴ Лубенское Иоанно-Предтеченское (бывшее Спасо-Преображенское) братство в 1901–1902 гг. // Полтавские епархиальные ведомости. — 1903. — Часть официальная. — №1. — С. 14–15.

братств, останні позичали “чарівні ліхтарі” та зображення для них. Відомо, що читання, організовані радою Полтавського єпархіального братства в м. Полтава, супроводжувалися “туманними картинами”, які разом з проєкторами надали місцеві школи, де проводилися читання⁶⁶⁵.

Під час читань серед слухачів поширювали релігійну літературу, наприклад, листівки, брошури та книги видавництва Троїце-Сергієвої та Києво-Печерської лаври.

Лекторами, які організовували ради єпархіальних братств, запрошувалися як братчики, так і інші особи, які належали до викладацького складу середніх релігійних навчальних закладів, і кращі представники місцевого духовенства. Читання здебільшого проводили парафіяльні священники, а також диякони та вчителі церковних шкіл. Іноді допомагати лекторам вихованці місцевих духовних семінарій.

Рівень оригінальності тексту народних читань міг суттєво відрізнятись. Іноді вони призначалися для конкретної аудиторії, як це частіше робили члени рад єпархіальних братств Лівобережної України, однак переважно брали готовий текст із таких журналів, як “Русский паломник”, “Воскресный день”, “Кормчий”, “Отдых христианина”, “Воскресный благовест”, “Вестник трезвости”, “Трезвая жизнь” тощо.

Окрім того, єпархіальні братства допомагали церковнопарафіяльним школам у проведенні ними читань. Полтавський єпархіальний архієрей видав резолюцію, у якій Полтавському єпархіальному братству пропонувалося прийти на поміч священикам керівними порадами, складанням планів бесід, статтями свого авторства, визначенням найкращих посібників та керівництв для бесід⁶⁶⁶. Рада братства доручила обраній 29 квітня 1890 р. на загальних зборах братства та затвердженій єпархіальним архієреєм комісії “складати за необхідності список книг для церковнопарафіяльних бібліотек”. У 1891 р. комісія уклала приблизний список книг (усього 53 назви), які рекомендувала духовенству для ведення богослужбових бесід і народних читань, а мирянам для ознайомлення з питаннями релігії та моральності. У 1895 р. цей список розширено до 543 назв і видруковано в “Полтавских епархиальных ведомостях”⁶⁶⁷.

Деякі братчики, згідно зі згаданою вище резолюцією єпархіального архієрея, публікували власні статті (наприклад, програми і зразки народних читань, досвід позабогослужбових бесід) у “Полтавских епархиальных ведомостях” або

⁶⁶⁵ Отчет о состоянии и деятельности Полтавского епархиального Свято-Макарьевского братства за 1915 г. // Полтавские епархиальные ведомости. — 1917. — Часть официальная. — №4. — С. 315.

⁶⁶⁶ Десятилетняя деятельность Полтавского епархиального Свято-Макарьевского братства (по архивным данным и официальным источникам) // Полтавские епархиальные ведомости. — 1900. — Часть неофициальная. — №25. — С. 1028.

⁶⁶⁷ Там само. — С. 1028–1029.

рекомендували до друку у згаданому часописі публікації інших періодичних видань⁶⁶⁸.

Для ведення релігійно-моральних читань для народу, які проводилися в парафіях, рада Полтавського єпархіального братства в 1896 р. видала, а єпархіальний архієрей затвердив “Руководственные правила о религиозно-нравственных чтениях для народа в православных приходах Полтавской епархии”. У них священники, на яких покладено відповідальність проведення читань, отримували вказівки щодо мети читань, способів та місця їх проведення, рекомендовані книги та статті для читань тощо⁶⁶⁹.

Детальний звіт відносно проведених читань вели в спеціальних журналах, де зазначалася тема, кількість затраченого часу, особа лектора. Церковнопарафіяльні братства на основі цих записів щороку звітували єпархіальному братству.

Варто зазначити, що більшість народних читань припинялася на період проведення весняно-осінніх польових робіт, коли не набиралося достатньої кількості слухачів, переважно селян. Слухацька аудиторія читань суттєво різнилася, на що могли впливати різні фактори: розмір і соціальний склад парафії, віддаленість місця проведення читань, несприятливі погодні умови, повторення теми читання чи низький рівень його підготовки.

Представники інтелігенції часто скептично ставилися до релігійно-моральних читань для народу через їхній низький якісний рівень. З огляду на зазначену вище обставину, братства Лівобережної України проводили так звані богословські чи наукові читання, орієнтовані насамперед на інтелігенцію. Лекторами запрошували викладачів середніх релігійних навчальних закладів та кращих представників місцевого духовенства. Вони самостійно готували тексти, які вирізнялися релігійно-філософським змістом і були більш складними для сприйняття не підготовленим слухачем.

Таким чином, як засіб реалізації релігійно-просвітницької мети ЦПШ Полтавської єпархії публічні народні читання мали низку переваг:

- по-перше, вони залучали до слухацької аудиторії неписьменне доросле населення. Завдяки цьому православні церковні братства мали змогу поширювати православні цінності там, де не виявилися дієвими інші засоби, наприклад, братські бібліотеки з читальнями, книжкові склади та крамниці тощо. Релігійні читання для народу стали важливим культурним явищем у сільській місцевості. Вони сприяли підвищенню релігійно-освітнього і частково загальнокультурного рівня слухачів, серед яких більшість становили селяни, які не мали початкової освіти;

- по-друге, таке просвітництво потребувало мізерних витрат, що робило їх доступними практично для кожного братства. Наприклад, церковнопарафіяльне Богородице-Покровське братство м. Пирятина, яке підпорядковувалося Полтавському єпархіальному братству, в 1909 р. провело у приміщенні місцевої ЦПШ 17 народних читань. Загальна сума витрат на їх підготовку та проведення ста-

⁶⁶⁸ Там само. — С. 1030.

⁶⁶⁹ Там само. — С. 1029–1030.

новила лише 10, 25 руб.⁶⁷⁰ З іншого боку, на заваді у проведенні читань і співбесід могла стояти відсутність належного приміщення чи лектора;

- по-третє, тематика лекцій охоплювала доволі широкий спектр питань, які мали культурно-освітній і морально-виховний характер. Тому можна стверджувати, що публічні народні читання як одна з форм позашкільної освіти населення ЦПШ підтвердили свою ефективність.

Шкільні бібліотеки

Указ про створення бібліотек при ЦПШ був опублікований у 1829 р. Відповідно до нього від 29 жовтня 1836 р. “книги разрешалось покупать на кошельковые церковные деньги”⁶⁷¹. У 1894 р. Училищна Рада при Святішому Синоді розіслала зі свого книжкового складу комплекти книг для 3 тисяч парафій, започаткувавши тим самим створення в них бібліотек. Через два роки було надіслано такі набори книг ще для 3 тисяч бібліотек.

У 1896 р. єпархіальні органи влади в пам’ять про коронування царя прийняли постанову відкрити в своїх благочинних округах бібліотеки духовної літератури. Так розпочався процес формування понад 900 бібліотек при церковнопарафіяльних школах Російської імперії. Наприкінці ХІХ ст. їх загальна кількість досягла 26 683⁶⁷².

Бібліотеки ЦПШ були трьох видів: народні — для вчителів і всього дорослого населення; учнівські — для позакласного читання; навчальні, фонди яких формувалися з підручників. Розміщувалися бібліотеки при храмах (церквах), ЦПШ, іноді при монастирях. Кошти на їх утримання виділяли храми, приватні особи, інколи земства. З 1896 р. держава почала надавати їм матеріальну допомогу.

Із 1890 р. було припинено безкоштовну розсилку підручників від міністерства народної освіти по єпархіях у ЦПШ через значне збільшення місцевих джерел на утримання цих навчальних закладів. Училищна Рада при Св. Синоді почала видавати власні підручники для продажу за зниженою ціною (на 35–50% нижче)⁶⁷³. Протягом 1909–1914 рр. Синодальна Училищна Рада передала у бібліотеки через свій книжковий склад понад 15 млн своїх видань (підручників, посібників і книг для позакласного читання) на суму в 3,5 млн руб. і ще на 1,3 млн руб. приватних видань⁶⁷⁴.

⁶⁷⁰ Отчет о состоянии и деятельности Полтавского епархиального Свято-Макарьевского братства за 1909 г. // Полтавские епархиальные ведомости. — 1911. — Часть официальная. — №2. — С. 93.

⁶⁷¹ Фунтикова С. Библиотеки церковноприходских школ: создание и деятельность / С. Фунтикова // Народное образование в России: Исторический альманах. — М.: Народное образование, 2000. — С. 240.

⁶⁷² Там само. — С. 241.

⁶⁷³ ЦДАУ в м. Києві. — Ф. 127. — Оп. 876. — Спр. 666. — Арк. 4.

⁶⁷⁴ Фунтикова С. Библиотеки церковноприходских школ: создание и деятельность / С. Фунтикова // Народное образование в России: Исторический альманах. — М.: Народное образование, 2000. — С. 241.

Про те, як була організована ця діяльність розповідається в одному з єпархіальних звітів: “Порядок снабжения церковных школ книгами и учебными пособиями за отчетный год оставался обычным. Как и в предшествующие годы школы епархии снабжались учебниками и учебными пособиями безвозмездно из отделений. Эти последние книги поступали от Издательской Комиссии Училищного Совета при Св. Синоде. Отделения предварительно собирали сведения о потребном количестве учебных книг для школ и заблаговременно посылали через Епархиальный Училищный Совет в Издательскую Комиссию требовательные ведомости, так, чтобы к началу учебного времени книги уже поступали в отделения”⁶⁷⁵.

У фондах бібліотек духовного відомства зберігалися переважно книги першого випуску “Приходской библиотеки” В. Шемякина, журнал “Русский паломник” за 1888–1894 рр., твори Іоанна Златоуста, Євангеліє, різноманітні релігійні листки. Приблизно п’яту частину бібліотечного фонду становила науково-популярна і художня література. Надходили до бібліотек ЦПШ і періодичні видання. Іноді невдоволення духовної влади викликали вчинки священиків, які, користуючись тим, що бібліотеки ніхто не перевіряє, передплачували не релігійні видання, а світські газети і пригодницькі романи.

Релігійні книги в бібліотеках при ЦПШ видавалися відповідно до хронології свят. Прочитували їх не лише школярі, а й батьки, які часто приходили до книгосховища просто поспілкуватися зі священиком. Нерідко діти читали бібліотечні книги вголос для неписьменного дорослого населення. До бібліотечної роботи залучали навіть учнів. Зокрема, відомий педагог церковних шкіл П. Мироносицький повідомляв, що учні обіймали такі посади: “один заведует библиотеками — учебной, ученической и миссионерской противораскольнической. Я научил его самостоятельно вести каталоги библиотек. По сложности и значительности письменной работы библиотекаря назначен помощник из младшего отделения. Ближе всего к библиотекаря стоит переплетчик. Его обязанность — переплетать всякую новую книжку, подклеивать листочки у старых. Переплетчику помогают любители переплетного дела”⁶⁷⁶.

Нерідко земства постачали книги церковнопарафіяльним школам. Відомо, що до бібліотеки Великокобелячківської ЦПШ Полтавської єпархії лише з вересня 1877 р. повітове земство надіслало 70 примірників різних підручників, і їх кількість постійно поповнювалася⁶⁷⁷.

При багатьох ЦПШ Полтавської єпархії діяли народні бібліотеки-читальні для вчителів і учнів та відділи єпархіального книжкового складу. Там знаходилися підручники і навчальні посібники, а також книги релігійно-морального змісту, видані Синодом. Причому шкільні бібліотеки при церковнопарафіяльних школах були

⁶⁷⁵ Там само.

⁶⁷⁶ Там само. — С. 242.

⁶⁷⁷ Пясецкий И. Церковно-приходская школа в селе Великом Кобелячке Кобеляцкого уезда. Исторический очерк по поводу исполнившегося двадцатипятилетия со дня открытия школы // Полтавские епархиальные ведомости. — 1901. — №9. — С. 421.

краще забезпечені книгами — майже на 85%, а світські — на 51%⁶⁷⁸. Підручниками користувалися лише тими, які були затверджені Училищною Радою при Святішому Синоді.

Училищна Рада при Святішому Синоді виділяла в середньому для придбання підручників по 200 руб. на повіт. Повітові відділи, зібравши заявки на книги від завідувача школи, складали загальний список і подавали його до Полтавської Єпархіальної Училищної Ради. Там, перевіривши загальні вимоги до книг по єпархії, направляли його до Училищної Ради при Святішому Синоді. Протягом 1895/1896 навчального року Училищна Рада надіслала для безкоштовного розповсюдження у церковні школи Полтавської єпархії 1000 примірників першого випуску “Приходской библиотеки”⁶⁷⁹.

Чимало повітових відділів купувало книги для ЦПШ на місцеві кошти. Зокрема, протягом 1897/1898 навчального року Гадяцький відділ витратив на підручники 134 руб. 06 коп., Золотоніський і Кобеляцький — по 200 руб., Костянтиноградський — 500 руб., Переяславський — 134 руб. 15 коп., Прилуцький — 534 руб., Роменський — 200 руб. і Хорольський — 300 руб.⁶⁸⁰ Для безкоштовного постачання підручників ЦПШ майже при всіх відділах Полтавської Єпархіальної Училищної Ради існували книжкові склади.

У 1894 р. у бібліотеці чоловічої ЦПШ при Полтавському Хрестовоздвиженському монастирі налічувалося 280 примірників книг — підручників і посібників для позакласного читання, 50 історичних картин, карта Палестини, таблиці шкільних молитов тощо⁶⁸¹. Таку кількість книг і наочного приладдя могли мати лише великі ЦПШ. Опрацьовані документи дають підстави зробити висновок, що бібліотеки ЦПШ Полтавської єпархії були переважно невеликі з доволі бідними фондами. Зокрема, у бібліотеці Великокобелячківської ЦПШ Кобеляцького повіту Полтавської єпархії значилося лише 66 книг, серед яких: 40 — релігійно-просвітницької та історичної тематики, 20 підручників і 6 посібників для вчителя. Окрім цього, з 1896 р. на церковні кошти регулярно передплачувався журнал “Церковно-приходская

⁶⁷⁸ Начальное народное образование в Харьковской губернии за 1909 год. — X., 1912. — С. 109.

⁶⁷⁹ Отчет о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Полтавской епархии за 1895–96 уч. год // Полтавские епархиальные ведомости. — 1897. — Часть официальная. — №3. — С. 53.

⁶⁸⁰ Отчет епархиального наблюдателя о состоянии церковных школ Полтавской епархии за 1897–1898 учебный год // Полтавские епархиальные ведомости. — Часть неофициальная. — 1899. — №23. — С. 712.

⁶⁸¹ Мужская одноклассная церковно-приходская школа при Полтавском Крестовоздвиженском монастыре // Полтавские епархиальные ведомости. — 1894. — Часть неофициальная. — №22. — С. 935.

школа”⁶⁸². Однак уже у 1916 р. шкільна бібліотека налічувала 110 примірників книг і вважалася серед подібних навчальних закладів повіту досить-таки “порядочною”⁶⁸³.

У 1899 р. Полтавська єпархія замовила в Санкт-Петербурзі 60 примірників “Азбуки”, 525 — Євангелій церковнослов'янською мовою, 1464 — коротких молитовословів, 584 — Псалтирів, 10 — правил і програм ЦПШ⁶⁸⁴. Як свідчить замовлення, найбільшим попитом користувалися короткі молитовослови. Їх можна було використовувати не лише під час занять учнів, а й дарувати на церковні свята, випускні іспити, а також заохочувати до навчання ними школярів тощо.

У 1902 р. часопис “Церковно-приходская школа” передплачували лише 4 школи ЦПШ Полтавської єпархії: Пушкарівська, Решетилівська, Покровська, Мачухівська, Лукищинська⁶⁸⁵. Якщо зважити на те, що у Полтавській єпархії діяло 38 ЦПШ, то це була невелика частка навчальних закладів, де цікавилися цим виданням.

У 1902 р. повітові відділи Єпархіальної Училищної Ради отримали з книжкового складу при Св. Синоді навчальної літератури на суму 11 660 руб. 99 коп. По повітах Полтавської єпархії ця сума розподілилася наступним так⁶⁸⁶:

Повіти	Сума
Гадяцький	510 руб. 35 коп.
Зіньківський	690 руб.
Золотоніський	957 руб. 47 коп.
Кобеляцький	806 руб.
Костянтиноградський	804 руб. 20 коп.
Кременчуцький	708 руб. 50 коп.
Лохвицький	814 руб. 91 коп.
Лубенський	821 руб.
Миргородський	735 руб. 50 коп.
Прилуцький	187 руб. 40 коп.
Переяславський	804 руб. 60 коп.
Пирятинський	806 руб. 90 коп.
Полтавський	801 руб. 20 коп.
Роменський	809 руб. 90 коп.
Хорольський	803 руб. 60 коп.
Усього	11 660 руб. 99 коп.

Станом на 1902 р. у Полтавському повіті діяло 38 церковно-шкільних бібліотек, із них 9 — у м. Полтава (Соборно-Богородицька, Преображенська, Миколаївська,

⁶⁸² Гужва Ю. М. Преображенська церква в с. Великий Кобелячок Новосанжарського району Полтавської області / Ю. М. Гужва. — Полтава : Дивосвіт, 2004. — С. 36.

⁶⁸³ Отчет о состоянии церковных школ Полтавской епархии за 1915–16 учебный год // Полтавские епархиальные ведомости. — 1917. — Часть официальная. — №11. — С. 849.

⁶⁸⁴ ДАПО. — Ф. 512. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 27.

⁶⁸⁵ ДАПО. — Ф. 512. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 30.

⁶⁸⁶ ДАПО. — Ф. 512. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 13.

Троїцька чоловіча і жіноча, Знаменська, Покровська в районі Павленок, при Будинку працелюбства, Стрітенська)⁶⁸⁷.

За іншими даними, у 1902 р. зі Св. Синоду у ЦПШ надійшли нові книги у 12 нових бібліотек Полтавської єпархії. Із 39 ЦПШ Полтавській єпархії бібліотеки діяли при 26 школах: у них переважали книги, що були надіслані з Єпархіальної Училищної Ради. При двох школах — Різдово-Богородицькій і Хрестовоздвиженському монастирі у м. Полтава — діяли власні бібліотеки. При Сампсонівській ЦПШ, Покровській (в районі Павленок), Будинку працелюбства, Свято-Троїцькій чоловічій м. Полтава, Лиманській, Байракській, Гожулівській, Введенській Решетилівській, Козло-Ольшанській, Брусилівській і Лукищинській бібліотек взагалі не було⁶⁸⁸.

Під час урочистого відкриття Сампсонівської ЦПШ для хлопчиків 24 вересня 1889 р. єпископ Іларіон благословив учителів і учнів іконою Христа Спасителя (у срібній ризі) і подарував школярам Псалтир великого формату у чудовій оправі⁶⁸⁹. Школярі також отримали від єпископа книжки та навчальні посібники, від інших гостей — книжки, брошури, посібники, ікони, ноти, географічні карти, канцелярські приладдя тощо. Частину книжок, столи, книжкову шафу школі подарувало Полтавське єпархіальне училище. Від Петербурзького Комітету грамотності 257 примірників різних книжок надійшло до школи завдяки клопотанню І. Є. Агапова — полковника головного штабу, який відвідав Полтаву влітку 1888 р. і дізнався про існування школи. Уся навчальна література зберігалася в шкільній бібліотеці.

Підбиваючи підсумки діяльності бібліотек при ЦПШ, варто зазначити, що за рідким винятком вони не досягли великих успіхів. Книг катастрофічно не вистачало. Причин цьому кілька: конкуренція із земськими школами, негативні відгуки у світській пресі про діяльність ЦПШ, відсутність коштів на закупівлю книг, необхідність певної підготовки читачів до читання духовної літератури тощо. Та попри все бібліотеки ЦПШ внесли певний вклад у моральне виховання і освіту народу. Зокрема, варто відзначити їх активну рекомендаційну роботу і увагу до кожного читача. Розвиваючись під покровительством ЦПШ, бібліотеки сприяли духовно-моральному вихованню дітей.

Шкільна документація (журнали) і випускні іспити

У кожній школі існували класні журнали для запису змісту уроків і відвідування занять учнями, а також книги для відвідувачів ЦПШ. Відомо, що в журналі записувалися проведені вчителем і заоновчителем уроки, а також пропущені заняття і відсутні на них учні й учителі⁶⁹⁰. У книгах відвідувачів, почесних гостей шкіл місти-

лися їхні відгуки та враження від навчального закладу. Такі джерела є важливими документами для вивчення історії ЦПШ Полтавської єпархії.

На жаль, не всі вчителі сумлінно вели класні журнали. Про це неодноразово зазначали в своїх звітах єпархіальні спостерігачі ЦПШ. Перевіряючи школу, єпархіальне керівництво звертало увагу на цей обов'язок учителя, і тих, хто старанно вів журнал, заохочували і відзначали у звітах. Відомо, що у ЦПШ при Преображенській церкві села Великий Кобелячок Кобеляцького повіту в 1882 р. учителював диякон Костянтин Головков. Він був людиною досвідченою, діяльною і до справи навчання ставився відповідально. Оформлений ним класний журнал вирізнявся акуратністю і точністю (на відміну від попереднього вчителя). Він першим створив при школі архів, тобто збирав і підшивав у папку різні папери, які стосувалися шкільного життя. Окрім того, при К. Головкові діти не залишали школу, а навчалися до отримання свідоцтва, незважаючи на те, що час його учителювання припав саме на роки, коли школа не мала свого власного приміщення⁶⁹¹.

11 грудня 1895 р. на посаду вчительки Великокобелячківської ЦПШ призначили випускницю Полтавського жіночого єпархіального училища Пульхерію Лук'янову. Вона зуміла підвищити рівень викладання навчальних предметів, докладно та правильно записувала зміст уроків, упорядковувала занедбані документальні книги, поліпшила шкільну дисципліну⁶⁹².

Наприкінці навчального року, у травні, у школах проводилися випускні іспити. До речі, оцінювання знань учнів за 5-бальною системою відрізнялося від донедавна існуючого в сучасних школах: 5 — “відмінно”, 4 — “дуже добре”, 3 — “добре”, 2 — “посередньо”, 1 — “слабо”. Учень, який одержував двійки з двох предметів або одиницю з одного, не мав права переходити в інший клас, але допускався до осіннього перескладання. Кращим учням надавалося право складати екзамен (в обсязі програми для ЦПШ із Закону Божого, російської мови, письма й арифметики) в повітових училищах МНО для отримання пільги IV розряду (стаття 53 “Устава о воинской повинности” 1874 р. про скорочення терміну служби на два роки). До цього іспиту допускалися тільки учні, які досягли 11 років і не старші призовного віку (20 років).

Їх приймала спеціальна комісія, до складу якої входили члени педагогічної ради школи, один представник від Єпархіальної Училищної Ради і священник — керівник школи. Учні, які навчалися на відмінно, отримували похвальні листи, нагороди та книги; решта — брошури релігійно-морального змісту. Іноді випускники церковнопарафіяльних шкіл одержували від єпархіальної влади або попечителів спеціальні подарунки.

⁶⁸⁷ Там само. — Арк. 103.

⁶⁸⁸ ДАПО. — Ф. 512. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 65.

⁶⁸⁹ Полтавские епархиальные ведомости. — 1889. — № 20. — С. 668.

⁶⁹⁰ Із життя ЦПШ Полтавської єпархії за 1892–1893 н/р // Полтавские епархиальные ведомости. — Часть неофициальная. — 1893. — № 20. — С. 765.

⁶⁹¹ Гужва Ю. М. Преображенська церква в с. Великий Кобелячок Новосанжарського району Полтавської області / Ю. М. Гужва. — Полтава : Дивосвіт, 2004. — С. 31–32.

⁶⁹² Пясецкий И. Церковно-приходская школа в селе Великом Кобелячке Кобеляцкого уезда. Исторический очерк по поводу исполнившегося двадцатипятилетия со дня открытия школы // Полтавские епархиальные ведомости. — Часть неофициальная. — 1901. — № 6. — С. 270.

Так, 1 травня 1893 р. до складу екзаменаційної комісії на іспитах у Сампсонівській ЦПШ входили: почесна смотрителька Полтавського єпархіального жіночого училища, відома благодійниця О. Я. Котельникова, директор училища В. А. Андрієвська, кафедральний протоієрей М. Я. Уралов, архімандрит Хрестовоздвиженського монастиря Віталій, інші благодійники школи. Усі присутні на екзамені переконались, що навчальна справа у школі поставлена добре. Враженнями від екзаменів вони поділилися на сторінках книги відвідувачів школи. Зокрема, начальник поштово-телеграфної округи М. Ф. Герасименко написав: “1 мая 1893 года на экзамене убедился, что Сампсониевская церковноприходская школа делает большое дело, и делает его так, как немногим школам это удается”⁶⁹³.

Єпископ Полтавський і Переяславський Іларіон розпорядився 8 травня 1897 р. нагороджувати всіх випускників церковнопарафіяльних шкіл Євангелієм на кошти тих церков, при яких вони знаходилися⁶⁹⁴. Як правило, після закінчення іспитів учні співали церковні пісні. Наприклад, випускники Сампсонівської церковнопарафіяльної школи виконали гімн на честь святих Кирила і Мефодія, пісню “Было дело под Полтавой”, насамкінець українську на слова Т. Г. Шевченка “Реве та стогне Дніпр широкий”. Святитель Іларіон, присутній на іспитах, у зверненні до учнів наголосив на тому, щоб вони після закінчення школи не забували книги, частіше читали у своїх сім’ях Євангеліє, Часослов, Псалтир. Найбільш здібним учням єпископ вручив книги релігійно-морального змісту (Євангеліє мали всі учні) та ікони. Попечителька школи М. К. Прохорова подарувала дітям брошуру “Поле Полтавской битвы и его памятники” і книги відомих полтавських істориків та краєзнавців В. Ф. Щеглова і Д. С. Дмитрієвського⁶⁹⁵.

Екзаменаторів приємно вразили уроки співів у Сампсонівській ЦПШ. Після іспиту до єпископа Іларіона підходили батьки учнів і дякували за підтримку школи. При цьому вони наголошували, що в ній навчають саме того, що є важливим для простого люду — молитов, співів і читання в церкві, до того ж у школі добре піклуються про учнів. Отже, Сампсонівська церковнопарафіяльна школа успішно виконувала свої навчально-виховні завдання.

На жаль, діти, переобтяжені домашньою роботою, часто-густо змушені були пропускати не лише заняття, а й випускні іспити. Єпархіальний спостерігач ЦПШ Полтавської єпархії І. Ольшевський у 1900 р. з цього приводу зауважував: “Не малых трудностей иногда стоит задержать выпускных детей в школе для испытания после Пасхи, так как с этого времени обычно родители отдают их в услужение, или даже отправляют в поле для пастьбы скота, или отправляют в другие села на заработ-

⁶⁹³ Из жития ЦПШ Полтавської єпархії за 1892–1893 н/р // Полтавские епархиальные ведомости. — Часть неофициальная. — 1893. — №20. — С. 770.

⁶⁹⁴ ДАПО. — Ф. 706. — Спр. 413. — Арк. 53.

⁶⁹⁵ Чубов М. Из жизни Сампсониевской церковно-приходской школы // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. — 1899. — №19. — С. 771–772.

ки. По таким причинам не состоялся выпускной экзамен, например, в Бузьковской школе Золотоношского уезда, в Лесняковской школе Пирятинского уезда”⁶⁹⁶.

У церковнопарафіяльних школах широко застосовувався наочний метод як засіб освоєння дійсності. Показ речей, доступних для розглядання, учителі застосовували з тим, щоб розвивати у дітей здатність зосереджуватися. Усі об’єкти наочного навчання, за методикою німецького педагога Ф. А. Дістервега, мали бути запозичені зі світу дитячих уявлень, доступних для їхнього сприйняття. Завдяки цьому діти швидше освоювали назви предметів, які їх оточували, виявляли схожість і відмінність між ними, їхня свідомість поступово збагачувалася корисними реальними фактами; пізнаючи явища природи і життя, вони вчилися правильно говорити і мислити.

При деяких ЦПШ були створені гуртожитки, нічні притулки для учнів із найбільш віддалених сіл і хуторів. Діти-сироти перебували на повному утриманні шкіл і проживали у гуртожитках безкоштовно. Дітей із убогих родин повністю забезпечували одягом, взуттям, їжею, книжками. Часто навчально-виховний процес у школах переривався через різні епідемії. Для запобігання захворювань і епідемії священник запрошував лікарів для огляду дітей. ЦПШ виконували також і просвітницьку місію. У тих місцевостях, де проживали розкольники, священники мали заохочувати до школи їхніх дітей, тим самим послаблюючи позиції неправославних релігій.

Отже, ЦПШ давали учням початкову освіту та сприяли їх вихованню на засадах православної віри. Незважаючи на те, що тут домінували релігійні дисципліни, навчально-виховний процес і предмети викладання у них не поступалися школам міністерства народної освіти. (Хоча все залежало від підготовки вчителів.)

Синод намагався опікуватися початковою освітою дітей незаможних верств населення, основного учнівського контингенту в цих школах. У парафіяльних школах учні отримували елементарні знання. Їх виховували у православному дусі, привчали шанувати старших, бути ввічливими, добросердими, щирими, сумлінно виконувати свої обов’язки, цінувати порядок і справедливість. Додаткові уроки (садівництво, городництво, рукоділля та ін.) пристосовували школу до реальних потреб населення, що мало, безперечно, позитивне значення. ЦПШ намагалися прищепити дітям ввічливість, порядок, акуратність, точне виконання своїх обов’язків.

Велике значення ЦПШ полягало у тому, що вони охопили навчанням і дівчаток.

Таким чином, у становленні та розвитку ЦПШ значну роль відіграло місцеве духовенство, більшість представників якого активно сприяли успішній організації навчально-виховного процесу і розширенню освітньої мережі, забезпеченню учительськими кадрами.

⁶⁹⁶ Ольшевський І. Отчет епархиального наблюдателя о состоянии церковных школ Полтавской епархии за 1898–99 учебный год // Полтавские епархиальные ведомости. — 1900. — Часть официальная. — № 14. — С. 304.

Вчителі шкіл були часто чи не єдиними представниками інтелігенції на селі, вони займалися навчанням та вихованням підростаючого покоління, за що їх за-служено шанували і поважали місцеві жителі.

ЦПШ мали ряд недоліків щодо організації та методики проведення навчально-виховного процесу, які зумовлювалися її незадовільним матеріальним станом, а також традиційним консерватизмом церковного мислення. Однак слід зазначити, що консерватизм був психологічним підґрунтям у прагненні духовенства покращити моральний стан суспільства; діячі церковної школи в міру своїх можливостей докладали зусиль до усунення недоліків. ЦПШ виховали цілі покоління селян, дали їм початкову освіту, навчили нормам християнської моралі, що позитивно впливало на подальше формування культури і духовності народу.